

Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՎ ՌՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ՀԱՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վաղուց է ապացուցված, որ յուրաքանչյուր լեզու իր սեփական յուրատիպ գրեկորություններով կատարելապես ինքնուրույն լինելով հանդերձ՝ միատար չէ, այլ այդ լեզուն կրող ժողովրդի նման, իր մեջ ունի բազմաթիվ շերտեր, որոնք միմյանց վրա են բարգվել զարերի ընթացքում՝ իհարկե միշտ տվյալ լեզվի զարգացման օբյեկտիվ շրջաններին ենթարկվելով։ Բացառություն չի կազմում նաև հայոց լեզուն։ Նա իր ընդհանուր կառուցվածքով ու բովանդակությամբ հատուկ լինելով միայն հայերին և անդրապատկերելով հայ ժողովրդի մտածողության ստադիալ զարգացումը՝ իր մեջ է առել բազմաթիվ վտակներ, որոնց ակունքները խորին հնություն մեջ են թաղված։ Նա հայ ժողովրդի ստեղծագործությունն է, նրա գոյացման ուղեկիցը և զարգացման ու փոփոխման է ենթարկվել հայ ժողովրդի նյութական կյանքի ու ողորդական հարաբերությունների զարգացման համընթաց։ Իսկ հայ ժողովուրդը, ինչպես ցույց են տվել նորագույն ուսումնասիրությունները, գոյացել է Հայկական բարձրավանդակում ապրած հնագույն բնիկ ցեղախմբերի և դանազան ուղիներով նրանց միացած փոքրաթիվ ցեղերի խաչավորման ու փոխադարձ ներթափանցման հիման վրա. հայերի գոյացման պրոցեսը հին Արևելքի որոշ հատվածի տնտեսական պատմական զարգացման հետևանք է եղել և վերջնականապես ավարտվել է 2-րդ դարի սկզբներում, նախքան մեր թվականությունը։ Հայ ժողովուրդը ինչպես նաև նախահայկական ցեղերը շփման մեջ են եղել Սովետական Միության տերիտորիայի հարավային շրջաններում և հատկապես սովետական Ուկրաինայի տերիտորիայում մեր թվականությունից 9—8 դար առաջ ապրած ցեղերի խմբավորման հետ, որը հին հեղինակները ընդհա-

նուր անսունով կոչել են սկյուքներ, որոնք իրենց անվանել են սկոլումներ: Յեղային այդ խմբավորման, ինչպես նաև նրանց հետագա արշավանքների մեջ աչքի ընկնող դեր են կատարել սլավոնները: Մեր թվականությունից առաջ 8—7-րդ դարերում Անդրկովկասը և հարևան երկրները ենթարկվել են կիմերների և սկյութների արշավանքներին: Այդ ցեղերը Ուրարտական պետության թուլացման հետևանքով, գրավել են Ուրարտուի մի շարք շրջաններ և բնակություն հաստատել այնտեղ: Նրանք Անդրկովկաս և ներթափանցել երկու ուղղությամբ և բնակություն են հաստատել ոչ միայն Շակաշենում, այլև Կարս — Լենինականի շրջանում: «Ստեփերի կամ սկյութացիների մի խումբը եկել էր Անդրկովկաս կիմերների հետ միասին Մեոտիս—Կոզքիսյան ճանապարհով Եփեսոսից դարձած մեր թվականությունից առաջ, իսկ մյուս խումբը՝ Գերբենտի վրայով, հավանորեն յսթերոսից դարձած (մ. թ. ա.)»¹

Կիմերա—սկյութական ցեղերի արշավանքը և նրանց հաստատումը Անդրկովկասում իրենց կնիքն են դնում ոչ միայն բնիկ ժողովուրդների լեզուներին, այլև տեղանունների վրա, այդ տեսակետից հետաքրքրական է Գյումրին (այժյան Լենինական) անունը, որը ճիշտ կերպով մի շարք բանասերներ կապում են կիմերական gimirai անվան հետ² Յեղացիների մեջ պահպանված է մի ավանդություն, բոտ որի Գյումրին կառուցված է եղել հնադարյան գերեզմանի վրա, որի մեջ պահված են եղել բրոնզե նետեր, երկաթադուխ գանդեր և այլն: Այդ տեղեկությունը հաստատվել է 1934 թվին Լենինականում կատարված պեղումների հետևանքով ստացված իրերով: Գյումրիա—Գյումրի մեծ քաղաքը, ինչպես հաստատել է Հ. Մանանդյանը, եղել է կիմերական—սկյութական ցեղերի կենտրոնը: Իսկ կիմերա—սկյութական ցեղերը հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում որոշ դեր են կատարել:

Կիմերա—սկյութական արշավանքներից հետո Անդրկովկասն են արշավում սարմատական ցեղերը՝ գլխավորապես սիրակաները, որոնց անունով էլ կոչվում է Հայաստանի դավառներ

¹ Հ. Մանանդյան, «Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պարբերականներ մասին», — 1944 թ. էջ 13:

² Նույնտեղ, էջ 20:

րից մեկը՝ Շիրակը: Սկյութական կամ սարմատական ցեղերից են եղել նաև զոգ-երը, որոնց անունից էլ մնացել է Գուգարք տեղանունը, որի մասին ավելի մանրամասն կիսովի քիչ հետո: Կիմերական, սկյութական և սարմատական ցեղերի առաջխաղացումը դեպի հարավ կանգ է առնում երբորդ-երկրորդ դարերում մեր թվականությանից առաջ, որովհետև նրանք այդ ժամանակ ենթարկվելով տեղական ցեղերի իշխանությանը՝ միանում են նրանց և հետզհետե խառնվում: Այսպիսով հարավային Ռուսաստանից Անդրկովկասը եկած ցեղերի մի խոշոր մաս հաստատվելով Հայաստանի հյուսիսում և ավելի քան հինգ հարյուր տարի սերտ հարաբերության մեջ գտնվելով տեղական ցեղերի հետ ու խիստ կերպով ենթարկվելով նրանց ազդեցությանը՝ ի վերջո խաչավորվում է այդ ցեղերի հետ՝ կազմելով հայ էթնոսի բաղկացուցիչ տարրերից մեկը: Սակայն դրան զուգընթաց այդ ցեղերը խորը կերպով ներգործում են տեղական ցեղերի վրա, վերջիններին ժառանգություն տալով իրենց կուլտուրայի ու լեզվի մնացորդները:

Կիմերա-սկյութական ցեղերը մեծ դեր են կատարում ուրարտական պետության թուլացման և հայկական էթնոսի կազմավորման պրոցեսի արագացման մեջ: Դիտնականները նկատի ունենալով հայոց լեզվի և հնադիտության մատուցած մի շարք փաստեր, հաստատում են, որ շատ հաճախ սկյութները resp. կիմերները պիտավորել են հայկական ցեղերի արչավանքներն ու առաջխաղացումները: Դրան իրքև ապացույց բերվում է նաև հայ ժողովրդի մեջ պահպանված այն ավանդությունը, ըստ որի հայ առաջին թագավոր Պարույրը սակերի (Սկալ-սրդի) ցեղից է: Պարույր անունը շատ բանասերներ համարել են սկյութական ղեկավարներից մեկի՝ *prodod-ի = (Προδοτης Հերոդոտի հորջորջմամբ) անվան տարրերակը: Հատկանշական է, որ Մ. Խորենացին հայոց առաջին թագավոր Պարույրին և նրա օրդի Հրաչյային նկարագրելիս, նրանց վերադրել է արտաքին այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ շեկոթյունը, աչքերի խաժուխությունը և այլն, որոնք հատուկ են Ռուսաստանի հարավային շրջանի քնակիչներին: Կիմերներն ու սակերը (սկյութներ) այնքան ուժեղ ազդեցություն են թողել տեղական ժողովուրդների ու ցեղերի վրա, որ gimira (կիմեր) ցեղանունը «հերոս» նշանակությամբ պահպանվել է վրացերենում, իսկ սակ սկա ցեղանունը հայերենում՝ «սկա», տիտան» նշանակությամբ:

Կրմերա-սկյութական ցեղերի լեզուների նստվածքը պահպանված է ոչ միայն Հայաստանի տեղանունների և հայերեն առանձին բառերի, այլև հայ ցեղային անունների և բարբառային ամբողջ խմբերի մեջ: Սովետական Հայաստանում վերջին տարիներին Պրոֆ. Ար. Ղաբիրյանի կատարած ուսումնասիրությունները հայտնաբերեցին հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ որի առանձնահատկությունն այն է, որ այդ ճյուղին պատկանող բարբառները իրենց ներկա և անկատար գերբայները կազմում են ու վերջավորություն միջոցով՝ Այդ ճյուղի բարբառների ձևական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ բարբառների այդ ճյուղը իր սրտը իրողություններով մտն է Ղարաբաղի և Աղուլիսի բարբառներին, իսկ սրտը իրողություններով տարբերվում է նրանցից, որը կարող է դիտվել «այդ երկու բարբառի և մի ինչ որ երբորդ տարրի խաչավորման արդյունք»:² Այդ երբորդ տարբը զոկ ցեղի լեզուն է, որը ինչպես ասվեց վերևում, կառված է սակ-սկյութների և նրանց լեզվի հետ: «Շաղախի բարբառը, որը Ղարաբաղի բարբառն է, ավելի շատ նմանություններ ունի Մեղրու և Կարճեանի բարբառների հետ, որանք էլ Աղուլիսի բարբառի (զսկերենի) հետ: Ղափանի խոսվածքը, ինչպես և Մեղրու շրջանի գյուղերի լեզուն՝ բայերի կազմությունամբ նման է այս խմբին (բացի անկատար գերբայից, որ նման է Ղարաբաղին): Հետևաբար «սի-երը (Սյունիք) միաձուլվել են «սակերի» հետ և կազմել մեր Սիսականքը, այսինքն՝ «սիեր և սակերը», որոնց լեզվական վկայությունը գտնում ենք Ղափանում և Արևիքում: Դրանք էլ միանալով մարդական ցեղերի հետ, կազմել են հայ բարբառների «Ս» ճյուղով խոսող ժողովուրդը: «Սիերը» և մարդերը տեղացիներ են, իսկ սակերը՝ եկվորներ, սկյութական ցեղեր, ինչպես բնորոշված է կարծելը»:³

Այն ենթադրությունը, ըստ որի զսկերը կառվում են սակ-սկյութական ցեղերի հետ, հաստատվում է նաև Աղուլիսի բարբառում պահպանված լեզվական իրողություններով. Աղուլիսի բարբառի հնչյունաբանություն, բառապաշարի, ձևաբանության ու շարահյուսության մեջ կան այնպիսի տարրեր, որոնք առնչվ-

¹ Տես Պրոֆ. Ա. Ղաբիրյան, «Հայերենի բարբառների մի նոր ճյուղ», Երևանի Պետ. Համալսարանի դիտ. աշխատություններ, հ. 11, 1939 թ. էջ՝ 23—187:

² Նույնտեղ, էջ՝ 32:

³ Նույնտեղ, էջ՝ 32:

վում են սլավոնական լեզուների հետ. իսկ սլավոնական ցեղերը անպայմանորեն որոշիչ դեր են կատարել սկյութական ցեղային խմբավորման և նրանց տեղաշարժների մեջ: Այդ տեսակետից ուշագրավ է «Ս» ճյուղի անկատար դերբայը, որը ինչպես նշել է պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը, ներդոյական իմաստ ունի և կազմվել է հայերենի բարբառների ռւմ և լ ճյուղերի համապատասխան իրավության նմանողությամբ¹ Հայերենի խոնարհման մեջ անկատար դերբայի ներդոյական հոլովի իմաստը ընդհանուր է բոլոր բարբառներում, այսինքն՝ երբ ասվում է «գրում եմ» կամ «գրես եմ», նշանակում է «գրելու մեջ եմ»: Պրոֆ. Ղարիբյանը իրավացիորեն նշել է, որ «Ս» ճյուղի բարբառները առնչվում են սակ-սկյութական ցեղերի լեզուների հետ. դա նշանակում է՝ որ այդ լեզուների, ինչպես նաև հայերենի «Ս» և մյուս ճյուղի բարբառների մեջ եղած ընդհանրությունները առաջացած պետք է լինին առնվազն զրարարի կազմավորումից մի քանի դար առաջ: Բայց այդ ընդհանուր իմաստների ձևական արտահայտությունները տարբեր ազդեցությունների ենթարկվելով՝ կարող էին տարբեր տեսք ստանալ: Այդպես է կատարվել նաև «Ս» ճյուղի բարբառների անկատար դերբայի հետ, որը ենթարկվելով գրաբարի ազդեցությանը՝ կորցրել է իր սկզբնական ձևը և ստացել և հոգնակի վերջավորությունը, որով կազմվել է գրաբարի ներդոյական հոլովը:

Հայերենի բարբառների «Ս» ճյուղի խոնարհման առանձնահատկությունը նկատի ունենալով՝ կարելի է ասել, որ հին հայերենի՝ գրաբարի հոգնակի հայցական հոլովի Ս վերջավորությունը դործածական է եղել սակ-սկյութական ցեղային խմբավորման մեջ եղած սրոշ ցեղերի լեզուներում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք խիստ ենթարկվել են հայացող ցեղերի ազդեցությանը և խաչավորվելով նրանց հետ՝ ժառանգություն են տվել հայերին իրենց կուլտուրայի և լեզվի շատ իրողություններ, որոնց թվում նաև «Ս» հոգնակի վերջավորությունը, որը հայ էթնիկական լեզվամասժողովրդյան համապատասխան սրոշ բարբառներում մնացել է իրրև անկատար դերբայի, իսկ սրոշ բարբառներում իրրև հայցական հոլովի հոգնակի վերջավորություն և իրրև վերադրուկ պահպանվել է հին հայերենում՝ գրաբարում: Աստվածաշնչում, ինչպես նաև հինգերորդ դարի հայ

¹ Ա. Ղարիբյան, Նույն տեղը, էջ՝ 29:

պատմիչ Կարյունի աշխատութեան մեջ, ոչ առանց հիմքի, հա-
յերն անվանված են «ազգ տաքանադետն», այսինքն՝ ska < As-
ka-naz-յան ցեղ: Այդ փաստերը, ինչպես նաև հայ և սուս ժողո-
վուրդների մեջ պահպանված հնագույն ավանդությունների և
սովորությունների զուգադիպումները խոսում են այդ ժողո-
վուրդների հնագույն կապերի և շփման մասին: Այդ բոլորին
ավելանում են նաև այդ ժողովուրդների լեզուներում պահպան-
ված բնգհանրությունները, որոնք ամենից բավարարողաբար էլ են
այդ լեզուների բառապաշարների առանձին բառերի՝ իրեն հա-
տարակիան զոյով պայմանավորված երևույթների, իմաստային
փոխանցումների և զուգադիպումների մեջ:

Վանա լճի շրջանում հայանաբերված խաղաղան 9—7-րդ
դարերի սեպագիր արձանագրությունների մեջ կա pil բառը
«քաք» նշանակությամբ: Այդ բառի սրբա տարատեսակն է խալ-
դերեն karք հաճախ նաև kapi բառը նույն նշանակությամբ: Այդ
բառի առաջին մասը նշանակում է ամբոց, որպիսի կազմու-
թյուն, Ն. Մառի համառոտմամբ, սնի նաև սուսերեն Кремль
բառը:¹ Խալդերեն pil բառի հետ կապվում է հայերեն պեղել բա-
ռը, իսկ kar-ք բառի հետ՝ «քաք» բառը, սրբ Հ. Աճառյանը հենդ-
եվրոպական համարելով՝ կապում է սանսկրիտերեն karkara, հու-
նարեն каркарос «կարծր», «կոշտ» բառերի հետ: Այդ kar բառը
«քաղաք» նշանակությամբ հանդիպում է կովկասյան, ինչպես
նաև եվրոպական տեղանուններում. օրինակ՝ հոռմադյիները հի-
շատակում են карфаген, հույները՝ Кархедон. Միջագետքում
karxa նշանակում է «քաղաք», Վրաստանում կա Ахалкалаки
(Ахал-кар-аки), Հայաստանում Карс տեղանունները, որոնք
քաղաք են նշանակում. չուվաշները ունեն kar-да «գոմ», «քա-
ղաք», «ցանկապատված տեղ» և այլն նշանակությամբ: Այդ kar
այսինքն՝ kor կամ kyr իր տարրերակով, հիշվում է խաղարա-
կան հին sar-kel քաղաքի երկրորդ եզրում. sar նույն sal-ի սպի-
րանա տարատեսակն է, որի մի այլ տարրերակը կարելի է տես-
նել Казань, չուվաշերեն՝ Хозан, կամ Хузан, չերեմերեն Озан,
(խաղարների քաղաք) բառերի մեջ:² Այդ բառը թերևս կապվում
է նաև Հիգան || խիգան բառի հետ, սրբ Հայաստանի մի շրջանի
ինչպես նաև քաղաքի անունն է:

¹ Н. Марр. Изб. раб. т. IV. стр. 199—229

² Համմտ. И. С. Державин «Происхождение Русского народа»
ст. 14—15.

Այժմյան սլավոնական ժողովուրդների և առաջին հերթին ռուս ժողովրդի լեզվում պահպանվել են նախապատմական շրջանի կուլտուրական շատ իրողություններ, որոնց մի մասի համարժեքները ունի նաև հայերենը: Լեզվական և կուլտուրական այդ հնադույն վերապրուկները կապված են սկյութական ցեղերի հետ, որոնք իրենց նստվածքն ունեն ինչպես ռուսերենում, նույնպես և հայոց լեզվում: Ճերբ խոսքը վերաբերում է սկյութներին և կելտերին,—ասում է Ն. Մառը,— ապա, հասկանալի է, որ պետք է նկատի ունենալ հայերենի, ավելի ճիշտ հայկական տերիտորիայի համապատասխան դարաշրջանների բնակիչների խոսվածքի զրուծյունը: Հայերի հետ մենք առաջ ենք ընթանում և պատմականորեն դեպի սկյութական ազգաբնակչության շրջանը: Հայերը ռուսների հետ հավասար իրենց զրույցներում պահել են հիշատակություններ ազգային առաջին շինարարության մասին. հայերը Կուսրայի շինության պատմության, ռուսները Կրեվի կամ Կուխարայի շինության զրույցի մեջ պահպանել են լեզենդը ոչ թե սկյութների, ինչպես մենք առաջ ասում էինք, բայց համենայն դեպս սերտորեն կապված սկյութների և կիմերների՝ հետ: «Սկյութ» տերմինի հնչաբանական անալիզը բացահայտեց, որ հայկական հոգերում բնակվել են սկյութները. շրջաններից մեկում համատարած կերպով բնակվել են սկյութները իրենց հայտնի сак (|| зок) անվանակոչումով»:¹

Տեղական, առանձնապես Ռուսաստանի հարավի նստվածքի մեջ եղած հաբեթական սկյութական տարրը,— ասում է Ն. Մառը,— մեզ համար նույնպես կարևոր նշանակություն է ստանում, եթե նա նախապատմականորեն կապվում է նաև այլ երկրամասերի հետ: Բոլորին շատ լավ հայտնի է պատմական կուլտուրայի նյութական հուշարձանների հիման վրա Կովկասը և Առաջավոր Ասիան Ռուսաստանի հարավին մոտեցնելու փայլուն փորձերը: Բայց այդ երկրների ազգազրական սերտ կապի մեջ նույնպես անսպասելի ոչինչ չկա: Տեղային անվանումների ընդհանրությունը, որոնք իրենց կնիքն են դրել տեղանունների վրա, երբեք էլ չեն սպառվում Հայաստանի Ախուրյան գետի ավազանի «Շիրակ» տեղանունով և շիրակներ կամ շիրակեն+ներ ժողովրդով, որոնք գտնվել են Հաբեթական Դոնի Acherde վտակի շրջանում, չէ՞ որ այդ բոլորը անժխտելի ապացույցներ են

¹ Н. Марр, Изб. раб. т. V, стр. 53.

այն բանի, որ րաւեմ-եր կամ ռուս-երը մեր էրայից գետ շատ առաջ աղբիւր են ինչպէս Ռուսաստանի հարավում, նույնպէս և Հայաստանում:¹

Մի այլ տեղ Ն. Մառը խոսելով Ուրարտու կամ Ալարուդ տեղմինի մասին և զրա հետ կապելով մի շարք այլ տեղմիններ, որոնց թվում նաև Ե-րաս-խ կամ Ա-րաս-խ (Արաքս) անունը, ասում է, որ այդ ծագում ունեցող ղեսէթնիկական տեղմիններից ես ձեր ուշադրութեանն եմ դարձնում *ros*→*rus*, ալիւի ճիշտ հարեթական միջավայրի համար *rom*→*rum* և Վանի մի շրջանի ու ցեղի *Rəm-tuni* խոհապէս *Rum-tun+e* տեղմինների կապին: Ռուշ-Ուրարտների պատմական գերի մասին, որը լավ հիշված է ասորեստանցիների կողմից, կարելի է չխոսել, որովհետեւ այդ անուններով նրանք շարունակում են կոչել Հայաստանի նոր նվաճողներին՝ խաղերին,² որոնց կապը սլավոնական ցեղերի հետ նույնպէս ապացուցված է:

Ուկրաինայի տերիտորիայում մեր էրայից չորս դար առաջ հանգես է գալիս ցեղային նոր խմբավորում սարմատներ ընդհանաւր անունով: Նրանք ասորիճանարար շարժվում են ղեպի արեւմուտք՝ նեղելով սկյութներին: Նրանց ճնշման առկ սկյութական ցեղերի մի մասը շարժվում է ղեպի Դանուբը և նույնիսկ անցնում է Դանուբից այն կողմը: Սարմատներից բացի Ուկրաինայի տերիտորիայում երևում են այլ ցեղեր, որոնց թվում են եղել կրորիզներ, ֆիզամատներ, ռավդորատներ, բաստարներ, ալաններ (աղվաններ) և ուրիշներ: Նրանք անկասկած ուրիշ տեղից չեն եկել և ոչ էլ նոր ժողովուրդներ են եղել, այլ հանդիսացել են գաղակարգային—ցեղային նոր կազմավորումներ, որոնք առաջացել են ցեղերի խաչավորման հետևանքով, իրրե փոխադարձ շփման, ներթափանցման և մոտիկացման արդասիք: Այդ իսկ պատճառով չի կարելի ենթադրել, թե մեր էրայից առաջ սկյութները անհետ կորել են, և նրանց տեղ բռնել են ինչ-որ նոր ժողովուրդներ: Պետք է ընդունել, որ հին բնակչութունը մնացել է իր տեղում, բայց անխուսափելի վերախրմբավորման, վերադասավորման ենթարկվելու պատճառով կազմել է նոր ցեղային խմբավորումներ, որոնց մեջ էթնիկական նոր տարրերը միայն որոշ դեր կարող էին խաղալ: Համենայն

¹ Н. М а р р, Изб. раб. т. V, стр. 53.

² Ն. Մ ա ռ, նույն տեղ, էջ՝ 154:

դեպս սկսութեան ցեղային միութեանները շարունակել են հա-
րատեկ նաև այն բանից հետո, երբ իրենց տերիտորիայում
հանգես են գալիս ցեղային նոր խմբավորումներ, որոնք հայտնի
են սաբմատներ ընդհանուր անունով: Մեր էրայի 1—2-րդ դա-
րերից սկսած սկսութների և սաբմատների անունները ընդհա-
նուր, գուտ աշխարհագրական իմաստ են ստանում: Սլավոնա-
կան այդ ցեղերը և առաջին հերթին անտերը մեր էրայի 4-րդ
դարում ենթադրվում են զոթերի հարձակմանը: Բայց հենց այդ
զոթերը, որոնք եվրոպացի շատ բանասերների ուսումնասիրու-
թյան առարկան են եղել, ոչ թե եվրոպայից եկած ցեղեր կամ
ինչպես ասում են գերմանացիներ են եղել, այլ գերմանացիներ-
ից շատ ու շատ առաջ նրանք պատմական ասպարեզ են իջել
և կապվում են հարեթական ստադիայի վրա դառնալով ցեղերի
հետ: Մովստական մեծ լեզվաբան Ն. Յա. Մառը ապացուցել է,
որ զոթերի ցեղային անվանակոչումը հայտնի է դառնում այն
ժամանակվանից, երբ նրանք երևում են Սև ծովի հյուսիսային
ափերին: Գոթերի ցեղային անվանակոչումը կապված է Կովկա-
սի հնագույն ժողովուրդների և հարեթական ավելի նոր ժողո-
վուրդների, որոնց¹ թվում նաև վրացիների հետ, որոնց ժողո-
վրդական, ավելի հին խոսակցական լեզվում պահպանված «առու-
ված» նշանակող տերմինը՝ հարակցվում է անգլիական good
կամ գերմանական gut բառի հետ: Ցեղային այդ անվանումը
Մառի կարծիքով իր տարբերակը ունի go-g resp. gu-g ձևով,
որը պահպանվել է Կովկասում ar հոգնակի մասնիկի հետ միա-
սին, ինչպես հայերեն գաւ-գ-ար-ք բառը, որը հաստատում է նաև
այն ենթադրութեանը, ըստ որի այդ ցեղի որոշ հատված կամ
որոշ մաս իր բնակութեան է հաստատել Հայկական լեռնաշ-
խարհում շատ հին ժամանակներից սկսած, հետևաբար իր լեզ-
վի որոշ իրողութեաններ ժառանգութեան է տվել հայերին: Հե-
տաքրքրական է նաև այն, որ գոգեր ու մագոգներ ցեղերի մա-
սին հիշատակվում է նաև մեր ժողովրդական հեքիաթներում և
բանահյուսութեան մեջ, որը նույնպես գալիս է ճշտելու Ն. Մա-
ռի կարծիքը՝ զոթերի ծագման և կատարած դերի մասին: Այդ
գույտըները այսինքն՝ գուգերը կամ գոգերը սերտորեն կապված
են ֆարթերի կամ ֆարթվիների էթնիկական խմբավորումների,
վրացական ոտցիական ֆորմացիաների ձևավորման, վրացա-

¹ Ն. Մ. Դեբ ժավին, Նույն տեղ, էջ՝ 20:

կան ազգային հերոս Գորգի կամ Գուրգի հետ: Մասը ցույց է տվել, որ զոթերենը աղերսակցվում է կովկասյան հարեթական ստադիային դանված լեզուների, հասկապես մեղրելերենի և ճաներենի, ինչպես նաև վրացերենի հետ: Սեծովյան զոթերի ցեղակցությունը մյուս մերձ սեծովյան ժողովուրդների, սկյութների և մյուսների հետ՝ հասցնում է մեղ սկյութ-սկոտոններին: Այդ կապակցությամբ կարելի է նշել վրացերեն kolt «հոտ», սկզբնական նշանակությամբ այս կամ այն անասունի, «ձիու», «խոզի» տեսակը և հայերեն կույտ բառերը: Այդ նույն sku-ժa և skolot բառը շարունակում է ապրել սուսական золото և նրա տարրերակները՝ գերմ. gold←kolt, չուվաշերեն ɔltan (ultan-ից) թուրքերեն altun «հոտ», վրացերեն kolt «հոտ», հայերեն koyt «հոտ», «կույտ», չուվաշերեն ketu «հոտ», սուսերեն скот բառերի մեջ, որոնք ինչպես վրացերեն և հայերեն համապատասխան բառերը, նշանակում են ոչ միայն հոտ, այլև հարստություն, փող:¹

Մերձ-սեծովյան զոթերի և հարեթական ժողովուրդների լեզուների միջև նկատված հարակցությունները մեղ տանում են այն հասարակական միջավայրը, որտեղ ձևավորվել են հարեթական նախադասությունները, զոթերը, — մասը, — որոնք վերածվել են սկյութների, ցեղակցությամբ սերտորեն կապված են կովկասի վաղեմի բնակիչների, նրա հնազույն և հին ու նույնիսկ միջնադարյան ժողովուրդների և ազգությունների, այսպես կոչված հարեթականների հետ: Այս բոլորից պարզ կարելի է հետևյալի, որ այսպես կոչված զոթական փոխառությունները, ինչպես նաև հնդեվրոպական արմատների զգալի մասը պետք է զրեւել ոչ իբրև փոխառություններ, կամ իբրև զբաղված մոծված լեզվական երևույթներ, այլ իբրև հարեթական ստադիայի վրա գտնված ժողովուրդների լեզվական իրողությունների նուստվածք, որ ընդհանուր է ինչպես զոթերի, նույնպես և սլավոնական ու կովկասյան ժողովուրդների համար: Այդ բանը կարելի է ասել նաև «զոթական կուլտուրայի» և «զոթական ոճի» մասին, որոնք, ինչպես ցույց են տալիս նոր փաստերը, ինչ-որ անդից չեն փոխադրվել արևելյան սլավոնների տեբիտորիան: Ընդհակառակը, դրանք ստեղծագործություն են տեղական այն ցեղերի, որոնք զոթերի հանդես գալուց դեռ շատ

¹ Н. Я. Марр, изв. работы т. V ст. 410:

ու շատ առաջ հայտնի են եղել և՛ Կովկասում, և՛ Կազախստանում, և՛ Սիրիոյում:

Սլավոնները մեր դարաշրջանի առաջին տարիներին արդեն զբաղեցնում էին հսկայական տերիտորիա կենտրոնական և արևելյան Եվրոպայում: Բայց նրանք իրենց լեզվով, սովորություններով և կենցաղավարութեամբ միմյանց մոտ լինելով հանգերձ՝ ներկայացնում էին անջատ և ցրված ցեղեր: Պատմական տարրեր պայմանների հետևանքով այն հսկայական տերիտորիայի տարրեր մասերում գտնված սլավոնները տերիտորիալ և տնտեսական տեսակետից առանձին ցեղային խմբավորումներ են ձևացնում, որոնք կուլտուրական և քաղաքական զարգացման տարրեր աստիճանների վրայ էին կանգնած, երբ տեղի են ունենում սլավոնական ցեղերի պետական առանձին խմբավորումները: Այդ տարրեր պայմանների մեջ ապրելու հեռանկարով առաջանում են սլավոնական երեք գլխավոր խմբեր՝ Արևելյան, Արևմտյան և Հարավային սլավոնների խմբավորումներ: Հայերը կովկասյան ժողովուրդների միջնորդութեամբ շփվում էին արևելեյան խմբի, իսկ անմիջապես հարավային խմբի սլավոնների հետ: Այդ պատճառով էլ նրանք ոչ միայն իրեն հարեթական ստադիային կանգնած ցեղերի կուլտուրայի և լեզվի ժառանգորդներ հնազույն կապերով կապված էին միմյանց հետ, այլև իրեն նոր ժողովուրդներ շփվում էին միմյանց հետ և բնականաբար ինչպես կուլտուրական զանազան արտահայտություններ, նույնպես և լեզվական շատ իրողություններ փոխադարձաբար միմյանց էին ժառանգում:

Այդ տեսակետից հատկապես նշելի են տեղանունները, որոնց մասին խոսք եղավ վերևում և արհեստի, մետաղների, բույսերի, կուլտուրական և միջական զանազան արտահայտությունների անունները, որոնք ավելի հին կազմություն ունեն և ուղղակի նշում են հարեթական և սլավոնական ցեղերի հնազույն սերտ հարաբերությունները:

Բուրժուական լեզվաբաններն իսկ չեն կարողացել ժխտել, որ հնդեւրոպացիները, երբ երևացել են Կովկասում, կուլտուրական շատ ցածր աստիճանի վրա են կանգնած եղել և բնիկ ցեղերի միջոցով են ծանոթացել երկաթի, դենքերի և զրահների գործածությանը:

Իրավացի է Մառը, երբ մի շարք մետաղների անունները, որոնց թվում նաև «ոսկի» բառը, և նրանց հայտնագործումը կա-

դում է հարեթական ստադիային դանված հնագույն ցեղերի հետ։ Սկյութա-կովկասյան փոխաբարերությունները մեջ սկյութների մասնակցությունը («մետաղների հայտնաբերմանը» հայտնի է դառնում «սկյութական սկյութ դուրձանի» մասին հորինված լեզենդից, սկյութական վար անելու եղանակից, որը բնականաբար կապված է մետաղի կուլտուրայի հետ¹։ Այնուհետև Ն. Մառը նշում է, որ ուսուներեն золотѣրադը, որը առաջացել է սկյութների ցեղային անուն skolot բառից, առնչվում է հայերեն ոսկի, օսկի բառի հետ, որը ոչ թե բնագնաբազկ ցեղային անորոշ անվանում է, այլ սկյութների ցեղային հորջորջումը, որը իր այլ տարրերակներով կապվում է նաև կովկասյան այլ ժողովուրդների (վրացիների և այլն) աշխարհագրական սրտ անունների հետ²։ Թերևս մետադ բառը նույնպես, որի ծագումը մինչև այժմ անհայտ է համարված, հարեթական ստադիայից մնացած բառ լինի։

Մետաղյա գործիքներից հայ է սուս լեզուներում պահպանված են շատ արժեքավոր հիշատակություններ, որոնք նրանց դանադան հատվածներին սերտ կերպով առնչակցում են սակերէ — սկյութների հետ։ Հայերենում պահպանված են սակուր, սակրաւար, իսկ ուսուներենում секира բառերը։ Որոշ բանասերներ սուսերեն секира բառը կապել են լատիներեն securis բառի հետ։ Սակայն Ն. Մառը նկատի ունենալով պատմական և հնէաբանական տվյալները, նշել է, որ sag-ar resp. sakar բառը, որն ունի երկու վերջածանց՝ ur(→ər), առաջացել է Սակ-երի ցեղային անունից։ Սակուր ձևը պահպանված է հայերենում և նշանակում է «մարտական կացին»։ Սակուրով զինվածները կոչվում էին Սակրաւորներ։ Այդ բառը գալիս է հարեթական ստադիայից և շատ տարածված է ինչպես սեմական, նույնպես և հնդեւրոպական լեզուներում, որպիսի հանգամանք վկայում է կովկասյան բնիկ ցեղերի մեջ արհեստագործության ու երկաթագործության բարձր զարգացածության մասին։ Այդպիսի լայն տարածում է ունեցել նաև երկար—rkina և kina տերմինը, որը միաժամանակ նաև ցեղի անուն է։ Այդ տերմինի տարրերակը askin ձևով, որ հայտնի է եղել հույներին «տապար» նշանակությամբ, հարեթական ձևվախճում ունի։ Նրա տարրերակը kasin-ը որից՝ կացին բառը, մինչև այժմ էլ դործածական է հայերենում։

¹ Ն. Մառ, ընտիր երկեր, հ. 5-րդ, էջ 193։

² Նույն տեղ, էջ 40։

Հնդեւրոպարան հայազնտները՝ ելնելով ձեական համեմատութեաններից, հայերեն շատ բառեր բերում են զբախց կամ համարում են այսպես կոչված հնդեւրոպական նախալեզվից մնացած: Այդպիսի ձեական մոտեցում է ցուցաբերված նաև հայերեն տալար բառի նկատմամբ, երբ այդ բառը համարված է պահլավերեն: Մինչդեռ հնէաբանական անալիզը ցույց է տվել, որ այդ բառը քարե առաջին անվան ֆունկցիոնալ փոխանցումն է և երբեք էլ չի փոխառված պահլավերեն tapar բառից: Այդ բառը հայերթական ստադիայի լեզուների այն ընդհանուր բառերից է, որոնք պահպանվել են ինչպես կովկասյան, նույնպես և սլավոնական և այլ ժողովուրդների լեզուներում: Այդ բառը սկզբնական շրջանում նշանակել է նաև «ձեռք», որը իր անունը տվել է իր ֆունկցիան կատարող առարկային¹:

Սլավոնական և հայկական լեզուների հնադույն հարակցութեանների մասին են խոսում նաև մի շարք կենդանիների անունների պահպանումը այդ ժողովուրդների, ինչպես նաև կովկասյան այլ ժողովուրդների լեզուներում: Ն. Մառը իրավացիորեն հայերեն ւախ, կատու բառերը կապում է ռուսերեն КИТА և КОТ, КОШКА բառերի հետ: Կատու բառը շատ տարածված բառերից մեկն է, նա պահպանված է եվրոպական, ինչպես նաև ոչ հնդեւրոպական շատ լեզուներում: Մինչև այժմ տրված չէ այդ բառի ճիշտ ստուգաբանութեանը: Բայց մեզ համար տվյալ դեպքում կարևորը ոչ թե բառի ստուգաբանութեանն է, այլ այդ բառի դոյության փաստն է ռուսերենում և հայերենում: Այդ բառը հայերենի մեջ մտել է համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում, այսինքն այն ժամանակ, երբ փոխանակային հարաբերութեանները արդեն զգալի դեր էին խաղում ժողովուրդների կյանքում: Այդ հանդամանքը մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ւախ և կատու բառերը կապված են ապրանքափոխանակութեան հետ: հայտնի է, որ հյուսիսային մարթու պահանջը շատ հին ժամանակներից սկսած զգացել են շատ ցեղեր և ժողովուրդներ. ռուսական մուշտակները փոխանակվել են շատ վայրերում, որոնց թվում նաև Հայաստանում: Շատ հավանական է, որ այդ բառերը առևտրական ճանապարհով մտած լինեն հայերենի մեջ:

Հայերեն աշղահակ (աժդահակ) բառը համարվել է պարսկերեն և տրվել են նրան միայն «օձ», «վիշապ» իմաստները. Մառը

¹ Ն. Մառ, Ընտիր երկեր, հ. 2-րդ, էջ 418—419:

քննելով այդ բառը, ասում է, որ նա ոչ միայն նշանակել է «վիշապ», «օձ», կամ «ձուկ», այլ եղել է ցեղային անուն: Այդ բառի հետ է կապվում նաև հայերեն աշտե-աշտեսայ բառը, որը հարեթական ոտադիայի լեզուների սեմանտիկական օրենքի համապատասխան առնչվում է «օձի» հասկացություն հետ: Այդպիսի կապմունքյուն ունի նաև հայերեն Գեղարդ բառը, որի առաջին եզրը նույնպես «օձ» է նշանակում:

Հայերեն ածղահակ, իր ավելի հին ձևով աշտաքակ զործածվում է նաև «սյուն», «աշտարակ», ինչպես նաև «մոմակալ» (աշտոնակ) ասումներով: Այդ տեղից էլ առաջացել է «երկար», «բարձր» ասումը, որը հարակցվում է հնագույն պաշտամունք օձի հասկացության հետ: Այդ բառը, առանց ակ վերջավորություն կազմում է yašter հիմքը, որից զոյացել է ուսերեն ящерица բառը ևца փոքրացուցիչ մասնիկի ավելացումով: Այդ բառը իր մաքուր ыер, ые հիմքով հարեթական լեզուներում ունի šter, šte ձևեր¹: Հեռակելով Ն. Մառի փաստարկումներին՝ մենք խորը թափանցում ենք մեր ժողովրդի պատմության մեջ, հասնում նրա ակունքներին՝ պարզաբանում ոչ միայն մեր ժողովրդի պաշտամունքային արտահայտությունները, այլև այն հնագույն կապերը, որ ստեղծված են եղել նրա և սլավոնական ցեղերի միջև:

Մարդկային լեզվի արմատները ոչ թե մարդու անհատական բնույթի, այլ նրա հասարակական կյանքի, հանրության նյութական կենցաղի համար բազա ստեղծելու նպատակով կատարված աշխատանքի մեջ են: Այդ պատճառով էլ ցեղային լեզուների ակունքները տեսնելու, խաչավորման ու փոխադարձ ներթափանցման երևույթները պարզելու համար մեծ նշանակություն ունեն այն առարկաներն ու միջոցները, որոնք վճռական դեր են խաղացել մարդու նյութական կյանքի ու արտադրության կազմակերպման մեջ՝ տվյալ ժամանակաշրջանում: Հայտնի է, որ մարդկային նյութական կյանքի կազմակերպման մեջ հսկայական նշանակություն են ունեցել քաշող ուժերը՝ օւղտը, ճիւղ ու եղնիկը (եղջերուն): Կենդանիների այդ խմբի մեջ մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից հատուկ արժեք ունի եղնիկը (եղջերուն), որը որպես քաշող ուժ հայտնի է եղել սլավոնական ցեղերին հնագույն ժամանակներից սկսած: Եղջերուի օգտագործումը իբրև քաշող ուժի կապված է մի շարք հանդամանք-

¹ Ն. Մ ա ռ, Ը ն ա ի ռ երկեր, հ. V, էջ 59:

ների և առաջին հերթին սահնակի գործածության հետ: Ահա թէ ինչպէս այդ կենդանու անունը ինչպէս նաև նրա հետ առնչակցութեամբ сани բառը անցել են մի շարք լեզուների և մինչև այժմ էլ գործածվում են կամ իրենց հիմնական, կամ էլ ֆունկցիոնալ իմաստաբանության օրենքով՝ փոփոխության ենթարկված, նոր առումներով: Հայերենում олень, елень բառը ունի իր տարբերականները՝ եղն, որը նշանակել է «էգ եղջերու», «եղնիկի ձագ», գլխավորապես գործածական է հին հայերենում, և եղնիկ, որը գործածական է նոր հայերենում: Այդ բառը կա նաև եվրոպական ժողովուրդների լեզուներում՝ գլխավորապես «չյուսիսային եղջերու» իմաստով, որը ցույց է տալիս, որ այդ լեզուներում ևս այդ բառը մտել է չյուսիսից, այսինքն՝ սլավոնական ժողովուրդների լեզուներից: Վերոհիշյալ երկու բառերն էլ՝ олень, елень և сани Մառը համարում է հարեթական ստադիայի բառեր, որոնք նախորդել են հնդեւրոպական համարված բառերի զոյացմանը: Նա հայերեն անիվ բառը նույնպես կապում է сани «սահնակ» բառի հետ: Այդ բոլոր փոխանցումները առնչակցված են մարդկային հասարակութային կյանքում կատարված փոփոխությունների՝ հետեւորար նաև իրենց զաղափարախոսության ու հասկացութայնների մեջ կատարված տեղաշարժների հետ:

Նյութական կուլտուրայի տարրեր արտահայտությունների հետ կապված մի շարք բառեր, ինչպիսիք են՝ հայերեն աթոռ, կամար, տավար, կրպակ, աղ, շոռ հարեթական ստադիայի հետ են կապվում և զանազան ձևերով կան նաև ռուսերենում ու սլավոնական այլ ժողովուրդների լեզուներում: Այդ բառերի մի քանիսը համարված են հնդեւրոպական բառեր. օրինակ կամար բառը համարվել է հնդեւրոպական բառ. բայց հնէաբանական վերլուծությամբ պարզվել է, որ կամար, շրջան հասկացությունը սկզբնական շրջանում նշվում էր կոսմիկական տեմինով. այդտեղից էլ կամար բառը, որ նշանակում է «երկնային կամար», հետեւորար նաև՝ «երկինք»: Հարեթական ստադիայի լեզուներից այդ բառը ժառանգել են և՛ հունարենը, և՛ լատիներենը և՛ եվրոպական այլ լեզուներ: Այդ բառն է նաև ռուսերեն камора-ն, որը սխալմամբ համարվել է հունարենից կատարված հնագույն փոխառություն:

Տավար բառը, որ պահպանված է կովկասյան լեզուներում և ռուսերենում, համարվել է թուրքական փոխառություն. բայց այդ ենթադրությունը անհեթեթություն է, որովհետև նա ունի

նախնական աստեմային նշանակությունը, որը նույն իմաստով պահպանվել է հայերենում, իսկ ռուսերենում և այլ լեզուներում իմաստափոխման ենթարկվելով նոր առումներ է ստացել։ Ի դուր են ձգակը,—ասում է Մառը,—товар բառը թուրքերենից և mul-ը արաբերենից հանել։ Այդ երկուսն էլ գույս հարեթական ցեղային բառեր են և որպես այդպիսին նշանակում են աստեմնարար այս կամ այն տեսակի անասուն, որից և աստջացել է «հարստություն», «սեռեցվածք», «փող», որը նկատվում է հարեթական ցեղերի բնակության ամբողջ տարածության վրա։ Mul-ը բուլղարների, իսկ tovar-ը չուվաշների ցեղային բառերն են¹։

Հարեթական նստվածքը հայ և ռուս լեզուներում երևում է նաև նրանից, որ մի շարք բառեր խաչավորված են ինչպես ռուսերենի նույնպես կովկասյան լեզուների հետ. այդ տեսակետից հետաքրքրությունից դուրի չէ «հարս» նշանակող na-sal ← → nu-sal տերմինի առկայությունը հայերենում և նրա կրկնակը, ru-sal ձևը, որը ռուսերեն py-caп-ka բառի հիմքն է։ Այդ բառի հետ է կապակցվում նաև հայերեն նու «հարս» բառը։ Մրանից հետևում է, որ կովկասյան ժողովուրդները և սլավոնական ցեղերը հին ժամանակներից սկսած ոչ միայն շփվել, այլ խաչավորվել ու կուլտուրային ներդրածել են միմյանց վրա։

Մարդկությունը, նկատել է Մառը, իր զարգացման սկզբնական շրջանում, երբ գեռու չունեք բոլոր իմաստների համար տարբերակված և ձևավորված բառեր, անխուսափելիորեն հակառակ իմաստներ ունեցող շատ հասկացություններ, ինչպես «կարճ», «երկար», «սկիզբ», «վախճան», պետք է անվաներ միևնույն բառով։ Հետագայում, երբ որ մարդկությունը զարգացման նոր շրջան է թեկախում, ցեղերը աղդեն հնչյունային որոշ փոփոխությունների կամ տարբերակման են ենթարկում տվյալ հասկացությունները արտահայտող բառերը, կամ խաչավորվելով այլ ցեղերի հետ վերցնում են այդ հասկացությունները զրահվորող նոր տերմինները և միացնում իրենց բառին։ Այդ է պատճառը, որ մի շարք լեզուներում կարճ և երկար հասկացությունների համար ստեղծված են տարբեր բառեր, իսկ որոշ լեզուներում միևնույն բառը փոփոխության ենթարկվելով, կամ նոր շերտ ընդունելով իր վրա՝ պահել է հին, նախապատմական շրջանի իմաստը և երբեմն էլ ձևը։ Այդ բանը մենք տեսնում

¹ Ն. Մ ա ռ, Բնախը կրկեր, հ. V, էջ 368։

ենք հայերեն երկար բառի մեջ, որի երկրորդ քերականական լեզուական անվան լեզուական է, իսկ կար երրորդ՝ կարճ բառն է, որի համարժեքը ռուսերեն краткий || короткий այսինքն крат || корот բառն է, որը նույնպես խաչավորված է: Ոչ кар-т, resp. кор-т, ոչ корот-ը, ասում է Մառը, բառի հասարակ լարերիցները չեն ներկայացնում, այլ երկու բառի կրճատ միացությունն են, որոնք լրիվ ձևով երևում են հայերեն կար-ճատ-ել բառի մեջ¹: Ռուսերեն короткий և հայերեն կարճ, կրճատել բառերի համարժեքները կան նաև այսպես կոչված «հնդեվրոպական» լեզուներում:

Հայերենի ու սլավոնական լեզուների աղերսակցությունը իր խորը արմատներն ունի: Բայց այդ ցեղերը հարակցության մեջ են եղել նաև իրենց զարգացման ավելի ուշ շրջանում: Հայ և սլավոնական ցեղերի փոխազդարձ շփումը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում և նրանց խաչավորումը տարբեր ստադիայի վրա դառնվող ցեղերի հետ խորապես արտահայտվել է նաև նրանց լեզվի մեջ: Այդ է պատճառը, որ նրանց լեզուները որոշ հատկություններով հնդեվրոպականներին մերձեցնելով հանդերձ՝ զգալի չափով տարբերվել են նրանցից ոչ միայն իրենց ոչ-հնդեվրոպական, այլև հնդեվրոպական տարբերով: Հայ և սլավոնական լեզուների բառապաշարների մեջ եղած հնդեվրոպական բառերի թիվը, հնդեվրոպական լեզվաբանների հաշվումով, 40%-ից անց է:² Լեզվական այդ իրողությունները այսպես կոչված հախալեզվի հետ չկապելով և արենակցական չհամարելով հանդերձ՝ մենք չենք ժխտում, որովհետև դրանք գոյացել են պատմական այն շրջանում, երբ մետաղների օգտագործումը տնտեսության մեջ լայն չափեր է ընդունել, և ցեղերի, հետևաբար նաև լեզուների խաչավորումը տնտեսական և հասարակական հարաբերությունների համապատասխան՝ նոր շրջան է թեկնվել: Հնդեվրոպական լեզուները, ասում է Մառը, հետևանք են ավելի բարդ

¹ Ն. Մառ, Ընտիր երկեր, հ. 2-րդ, էջ 156:

² Մեր աշխատության մեջ օգտագործելով հայ և սլավոնական լեզուների բառապաշարի ընդհանրությունների մասին տարբեր ժամանակներում և տարբեր առիթներով արված զետեղությունները՝ փորձում ենք Մառի լեզվի նոր ուսմունքի տեսանկյունից մոտենալ դրանց և նոր փաստերով հիմնավորել այդ լեզուների հնագույն հարակցությունները: Մենք բառերի ստուգաբանությունը կատարելիս, կամ հնդեվրոպական լեզվաբանների ստուգաբանությունները մերժելիս, առաջին հերթին նկատել ենք ունեցել բառի լիմաստը, բովանդակությունը և նրա առաջացման հասարակական պայմանները:

խաչափորման, որը կոչված էր արտադրութեան նոր ձևերով պայ-
մանավորված հասարակութեան մեջ կատարված հեղաշրջումով:
Արտադրութեան այդ նոր ձևը¹ կապված էր մետաղների հայաճա-
ղործման և տնտեսութեան մեջ նրանց լայն օգտագործման հետ:
Հնդերոպական լեզուները հարեթական ստադիայի վրա դանված
լեզուների հետագա վիճակն են ներկայացնում. նրանք թեև հա-
րեթական ստադիայից շատ վերադրուկներ ունեն, բայց լեզվա-
կան նոր փորձացիա են: Հայերենը հարեթական ստադիայի և
հնդերոպական լեզուների միջակա դարաշրջանի առջման վիճակի
ներկայացուցիչն է, որը հեռացել է հարեթական ստադիայի լե-
զուների նախապատմական վիճակից, բայց լրիվ հնդերոպակա-
նացման չի հասել: Անցման շրջանի այդ իրողութեանը արտա-
հայտվում է նրա բառապաշարի մեջ, որը հնդերոպարանների
կազմից միայն ձևական տեսակետից է քննութեան առնված: Հա-
յերենի հնդերոպական արմատների զգալի մասը կապված է հնա-
դոյն մասձպութեան հետ. այդ տեսակետից ուշադրով են.

Այն բառը, որը առաջ դարձածվել է մեծ մասամբ եղակի,
իսկ հոգնակին եղել է աչք ձևը, որը նույն ակն¹ բառի մի այլ
տարբերակն է, հավանաբար այնպիսին, որը իր վրա կրում է ոչ
միայն տարբեր նստվածքներ, այլ ցեղական տարբեր խմբավո-
րումների խոսվածքի կնիքը: Այդ բառով կազմված են բազմա-
թիվ ոճեր՝ ինչպես՝ յակն անկանել «երևալ», յակն արկանել
«ցույց տալ», գակն արկանել «երես դարձնել», յակն առնալ
«սիրել, ակնածել, պատկառել», ակն դնել, «աչք տնկել», «ցան-
կալ», յակն գալ «երևալ», ընդ ակն խոցել «սիրտը կտրել», ընդ
ակամբ հոյիլ «վատ աչքով նայել», ակն ունել «հուսալ», «սպա-
ռել», ակնահատուրիւն (ամուսնութեան) «գովաճանութեան»,
ական հատանել «փոս փորել, պատ ծակել», ակնակապ «գոհա-
րազարդ» և այլն: Նա իր ձևով ավելի մոտ է ուղվոնական լե-
զուներում պահպանված համապատասխան բառին, քան մի այլ
լեզվի: Հին արևելահայերենում այն ունի ОКО, ОЧИ ձևը, ուղեներենում՝

¹ «Ակն» բառի իմաստային փոխանցումների մասին մանրամասն խո-
սում է պրոֆ. Ա. Ղաբիրյանը ՄՍՌՄ Գիտ. Ակադեմիայի Հայկ. ֆիլոլոգի տե-
ղեկագրի 1943 թ. № 2-ում գետնդած հոդվածում, որը կրում է «Ակադ. Ն.
Մառի պայքարը ռասայականութեան դեմ լեզվաբանութեան մեջ» խորագիրը:
Այդ հոդվածում նա նշում է ակն բառի 18 իմաստային փոխանցումներ, որոնք
բոլոր հնդկականի պայմանավորված են եղել զիտակցութեան այն մակարդակով,
որն ունեցել են նախահայկական և հայկական հասարակութունները՝ նայելով
իրենց տնտեսութեան և հասարակութեան զարգացման աստիճանին:

ОКО, ОЧЬ, մինչդեռ լատիներենում՝ oculus, հունարենում՝ ὄμαζ, գոթ. ahjan, գերմ. Auge. անգ. eye և այլն: Հայերենի որոշ բարբառներում պահպանված է ակն բառի օկըն տարրերակը (Ազլ. բարբառում), որն ավելի է ընդգծում հայերենում և ռուսերենում պահպանված այդ բառերի աղերսակցությունը: Այդ մասին է խոսում նաև այդ բառի աչ(f) ձևը, որը համարյա թե նույնանում է ռուսերեն ОЧЬ բառի հետ:

Ակն բառի հետ է կապված նաև հայերեն ակամջ բառը, որը առաջացել է ֆունկցիոնալ իմաստաբանության օրենքով: Ակամջ բառից հավելվածը առաջացել է աչք բառի աղղեցությամբ: Ի դեպ այդպիսի փոխանցումներ կան նաև հարեթական լեզուներում. օրինակ՝ վրացերենում նույնպես кур «աչք» բառը ստացել է ակամջ առումը՝ кур ձևը պահպանելով անփոփոխ: Այդ բառը մենք տեսնում ենք նաև վրաց ժողովրդական курծալ «արքունք» բառի մեջ, որը բառացիորեն նշանակում է «աչքի» (кур) «ջուր» (ծալ): Այս ընդհանրությունները մեզ հուշում են նաև մի հարցի՝ ակն և աչք բառի հարեթական լինելու մասին:

Բայ լատին, «ասել» բառը, բաղմամբիվ առումներով՝ գործածվում է հայերենում՝ տարբեր միացությունների ու բառակազմությունների մեջ: Թեև ոչ բոլոր ժամանակներով ու ոչ բոլոր դեպքերում ինքնուրույնաբար: Հին հայերենում հիշվում են այդ բառի միայն ներկայի եզ. երեք դեմքերը՝ բամ. բաս, բայ, հազվագյուտ են հոգեակի բամք, բան և հրամայական բա ձևերը, որոնք գլխավորապես հանդես են գալիս ասել բայի հետ միասին իբրև հարադիրների: օրինակ՝ ասացի բամ, ասացեր բառ, ասեմ բան և այլն: Բա արմատից ունենք հայերեն բայ, բան, բաս, բարբառ, բամբասել բառերը: Որոնք զանազան իմաստներով և առումներով հանդես են գալիս հայերենում: Այդ բառը կա նաև ռուսերենում баять ձևով, որը նույնպես նշանակում է, լատին, «ասել», «զատել»: Հատկանշական է որ баять ռուսերեն բառը շատ հին ժամանակներից ի վեր գործածական է ռուս ժողովրդի խոսվածքում: Հին սլավոներենում այդ բառը մտել է bajati «զատել» ձևով. այդ բառի տարրերակն է басня, հավանաբար նաև баян բառը, որ սխալմամբ կապված է Բայան հատուկ անվան հետ: Բայ, բառ, բան, բարբառ բառերը, ինչպես ցույց է տվել սովետական մեծ լեզվաբան Ն. Մառը, շատ հին ծագում ունեն և առնչված են լեզվաստեղծության նախնական շրջանի ստադիային, երբ ձեռքը դեռևս մարդու արտադրություն ու հաղորդակ-

ցության հիմնական միջոցն էր: Մարդու զարգացման ավելի բարձր շրջանում, երբ հանդես են գալիս արադարության արհեստական միջոցներ և բարդանում է աշխատանքի պրոցեսը՝ հաղորդակցման նոր միջոցի՝ հնչյուն լեզվի պահանջ է առաջանում և մարդկային կյանքում կառավարված այդ խոշոր տեղաշարժների համաձայն՝ մարդու լեզվի մեջ թռիչք է կատարվում, ու նա կինեմատիկ լեզվից անցնում է հնչյուն լեզվին, որի համար նա արդեն նախապատրաստվում էր երկար տարիների, թերևս դարերի ընթացքում: Այդ նոր փոփոխությունը, թեև հիմնովորապես հեղաշրջում է մարդու հասկացություններն ու աշխարհայացքը, բայց փերջնականապես արձատարել է կարողանում անել ձևաք լեզվի հետ կապված հնչյունակոմպլեքսները և այդ պատճառով էլ կազմվում են բաղմամբով հասկացություններ, որոնք սկզբնական շրջանում «ձևաք» են նշանակելու Այդ է պատճառը, որ բաղմամբով լեզուներում խելք, խելք, լեզու, միտք, գործել, աշխատել հասկացությունները ձևաք են նշանակելու Այդ բանը մենք տեսնում ենք նաև հայերեն բան, բառ, բանել, բարբառ և այլ բաների մեջ: Այդ բառը կա նաև հարեթական լեզուներում. վրացերեն $\Phi a - a + bar - a$ «նա նրան հանձնեց, հանձնարարեց» բառ նախադասության մեջ $bar - u$ «ձևաք» է նշանակում, իսկ $da - a + bar - a$ «նա հանձնարարեց նրան ասել» բառ նախադասության մեջ $bar - u$ «խոսք» է նշանակում, ինչպես հայերեն բան բառը¹: բան, բառ, բարբառ բաները, սակայն, կապված են նաև ցեղային տոանձին խմբակցությունների հետ և խաչավորված են կամ իրենց մեջ կրում են տարբեր ցեղերի լեզվական նստվածքը: Իդուր չէ, երբ Մառը բարբառ և բերբեր ցեղ անունը համեմատելով միմյանց հետ՝ տեսնում է նրանց մեջ եղած կապը: Այս փաստերը ցույց են տալիս մի կողմից՝ հնդեվրոպարանների նկատած ընդհանրությունների պայմանականությունը և սահմանափակվածությունը և մյուս կողմից՝ հաստատում են այն տեսակետը, ըստ որի սլավոնական ցեղերը ղեկեռ մեր էրայից շատ առաջ սերտ շփման մեջ են եղել կովկասյան ժողովուրդների և ցեղային խմբավորումների, որոնց թվում նաև հայերի, հետ, որի հետևանքով լեզվական շատ իրողություններ մնացել են այդ ժողովուրդների լեզուներում՝ իրենց այդ սերտ հարաբերությունների կենդանի վիճակում:

Այդ մասին են խոսում նաև հետևյալ փաստերը.

¹ Ն. Մ ա ռ, Ընտիր երկ. հ. V, էջ 497:

Բայց բառը հայերենում նշանակում է «որևէ խոտ, կանաչ» հնում նաև «ծնունդ, գարմ»։ Նա որոշ լեզուներում, ինչպես հունարենում, պահպանված է «աճել, զարգանալ, ծնել» առումներով. սլավոնական և այլ լեզուներում այդ արմատը ունի «լինել, դառնալ» ունենալ» առումը և զործածվում է սրպես օժանդակ բայ, ինչպես հայ. but, ռուսերեն бысть «լինել»։ Այս բառի իմաստի փոփոխությունները և տարբեր արտահայտությունները մեր կարծիքով դուրս են գալիս հնդեւրոպական լեզուների շրջաններից և նախապատմական ժամանակների մեջ են դրում իրենց շոշափուկները։ «Աճել, զարգանալ» և «լինել» բառերի իմաստային փոխանցումները այնքան հեշտ չի կատարվել, ինչպես կարծում են հնդեւրոպացիները։ Այդ փոխանցումը կապված է մարդու մտածողության մեջ կատարված առաջխաղացումների հետ, որոնք իրենց հերթին ժամանակից ու տարածությունից դուրս չեն։

Գանձ «ծեծ» նշանակությամբ շատ հնուց զործածական է հայերենում։ Այդ բառը նշանակել է նաև «վերք», ըստ երևույթին ծեծվածք հատկացությունից առաջացած։ Այդ բառից կազմված ոճեր և զարծվածքներ, ինչպես՝ գան ըմպել, «ծեծ ուտել», գանգանակ առնել, «խրավամբ հանդիմանել», «երեսին խփել», գանակոծել, գանակոծություն և այլն։ Այդ բառի համարժեքը կա ռուսերենում ронить ձևով, որը մոտ է հայերեն գան արմատին, քան որևէ այլ լեզվում պահպանված համապատասխան արմատը։

Նդլինգեմայրի նման մի ծառ» կա սլավոնական լեզուներում. չեխերեն jalovec, լեհերեն՝ jaloviec, սկրաբիներեն՝ jalovec, ռուսերեն՝ яловец։ Սլավոնական լեզուներում այդ բառը կազմված է jalov արմատից և համապատասխան վերջածանցներից. հայերենի մեջ արմատը եղևն է և մասնիկն է-ին, որը համապատասխանում է սլավոնական ec-ec վերջավորությանը։ Այդ բառի խիստ տարածվածությունը սլավոնական լեզուներում և նրա ու հայերեն եղևնի բառի իմաստների խիստ մոտիկությունը հիմք են առլիս մեղ ենթադրելու, որ այդ բառը հայերենին է անցել սլավոնական լեզուներից՝ մեր էրայից առաջ։

Լալ բառը դառնում է հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում. նրա սկզբնական նշանակությունը «ծեծել», «զառնել» չի պահպանված հայերենում։ Իր «լալ» իմաստով հայերեն բառը համապատասխանում ռուսերեն пла+каты, пла-чу բառին, որը դառնում է նաև սլավոնական մյուս ժողովուրդների լեզուներում։ Հայերեն «լալ» և ռուսերեն плакаты բառերի նշանակու-

թյունը «լաց լինել», «կածել» մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ լա-լ բառը հայերենին է անցել սլավոնական լեզուներից առա-կանի կորուստով:

Լակ, լակել բառերը համարվել են հնդեւրոպական: Իրոք, այդ արմատը կա սլավոնական մի շարք լեզուներում. ինչպես՝ հոլով locati, loca «լիզել», սերբ. lokati, աուսերեն՝ лакать «լա-կել», լեհ. lokat «ազահարեն լափել» և այլն: Մակայն հնդերո-պարանների հնչյունական ձևական համեմատությունները, ինչ-պես ցույց է տվել Ն. Մառը, չեն կարողանում պարզել բառերի գոյացման իսկական պատճառները: Նրանք չեն կարողացել հա-կանալ, որ շատ բառերի մեջ պետք է տեսնել սոցիալ-պաշտա-մունքային երևույթներն ու արտահայտությունները. նրանք քիչ են հաշվի առել այնպիսի սոցիալ-պաշտամունքային երե-վույթների, ինչպես օրինակ ցեղերի և շան տնունների ընդհա-նուր հարջորջման իմաստը: Տոտեմիզմի մասին, իրրե այնպիսի երևույթի մասին, որը մտնում է անտեսական կյանքի և կեն-ցազավարության կարգի մեջ և հիշվում է շան կապակցու-թյամբ, առում է Մառը, ակնարկվում է այն կենդանիների շար-քի հետ, որոնք հանդիսանում էին սիմվոլներ ու տոտեմներ».

հիշատակելի է, որ առավածը ներկայացվում է շան կամ գայլի ուղեկցությամբ: Այժմ, շարունակում է Մառը, առանձնապես ուսանելի կարող է լինել հենվել հայերի մեջ դեռևս վերապրուկո-րեն պահպանված շան համամարդկային պաշտամունքի վրա, որը քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն հայ-տարարվելու պահից, հայերի կրոնական թշնամիները օգտադուրծել են քրիստոնեությունը վարկաբեկելու նպատակով, իսկ հայ եկե-ղեցական շահերի պաշտպանները լռել են այդ մասին, կամ աշ-խատել են կորցնել նրա հետքերը: Այդ պաշտամունքը դրսե-վորվել է Շամիրամի և Արայի առասպելի մեջ և առնչված է արալեզների զործունեություն հետ: Իսկ ար-ա-լեզ բառը կապվում է շան հասկացություն հետ. որովհետև նրա երկրորդ լեզ եզրը le («←leh») բառի սիրիլանտ տաբերակին է ու նշանակում է «շուն», որը պահպանված է արխաղերենում la (a—la) «շուն» ձևով, որից էլ հին վրացերեն le-ku «լակոտ», բառացի «շան» (le) «զավակ» (ku), և ճաներեն ու հայերեն համապատասխան բառը, որի մեջ նույնպես կոտ նշանակում է «զավակ»: La←lay արմատի հետ է կապվում նաև ռուսերեն лаять¹ հայերեն՝

¹ Ն. Մառ, ընտ. երկեր, հ. V, էջը. 236—237:

լակել, հսլավ. lokati, ռուսերեն локать, սերբերեն lokati բառերը:

Լեզ արմատը գործածական է հայերենում և հայերեն բոլոր բարբառներում որոշ չափով հնչյունափոխությունների ենթարկված: Այդ բառը կա նաև եվրոպական մի շարք լեզուներում, բայց այնքան ձևափոխված, որ հաճախ դժվար է նույնիսկ որևէ հնչյունական նմանություն տեսնել նրանց մեջ: Ամենից շատ հայերենը և՛ իր ձևով և՛ առումներով մոտ է սլավոնական բառարմատին: Այդ բառի համարժեքները հետևյալ ձևավորումն ունեն. լատին.՝ lingo, գոթ.՝ li-laigon, անգլ.՝ liccian, գերմ.՝ lekon, անգլ.՝ lick, ֆրանս.՝ licher, իսկ հուլ.՝ lizocti, liza, ռուս.՝ ЛИЗАТЬ:

Դժվար է ենթադրել, թե հայերեն լեզ արմատը առաջացել է այսպես կոչված ligh արմատից, երբ սլավոնական լեզուներում գործածական է lizati, ЛИЗАТЬ արմատը:

Եւս արմատը բաղմամբով առումներով գործածվում է ինչպես հին, նույնպես և նոր հայերենում: Նա իր հիմնական առումից բացի նշանակում է նաև «առափոտ», «ցեղերի», «աչք», «ճրագ» «լամպ», «աստվածություն», «գարգուլություն», «պայծառ», «սպիտակ» և այլն: Այդ բառից կազմված են բաղմամբով ոճեր. ինչպես ի լոյս անել, համել, բնծայել. «հայանի գարձնել», «երևան հանել», աչքի լոյս, «մեկին ավետիք տալ», լոյս բնծայել «հրատարակել», լոյս բնկնել «երևան գալ», լոյս ու մար անել «օգնություն հասնել», «գարման անել», լոյս պսակ «առաջին ամառնություն», լոյսի կտար շատ գեղեցիկ» և այլն: Այդ բառը դանադան տարբերակներով կա եվրոպական և սլավոնական լեզուներում. ինչպես՝ հուն. λευκος «փայլուն», «լուսավոր», «պայծառ», «սպիտակ», լատ. lux «լույս» անգլ. light «լույս», գերմ. licht «լույս». հուլ. luci «լույս», luca «ճառագայթ», luna «լուսին», ռուս. луч «լույս», луча «շող», лысый «նազատ», луна «լուսին» և այլն: Այս բոլորը ոչ թե առաջացել են հնդեւրոպական այսպես կոչված louko ձևից, ինչպես ձգնում են ապացուցել հնդեւրոպաբանները, այլ իրենց արմատներով ձգվում են մինչև նախապատմական ժամանակաշրջանի խորքերը: Ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը լոյս, луч բառերը կապելով նախապատմական շրջանի ցեղանունների հետ՝ ասում է, որ ռուսների ցեղական անունը հանդես է դալիս լսծ տարբերակով, որը արտահայտված է луч-ше բառի մեջ: Луч հիմքը ոչ միայն տվյալ նշանակու-

թյամբ, այլև «луча-света» նշանակությամբ էտրուսկական, ինչպես նաև նրանց հարազատ և զտարյուն համացեղների՝ հարեթականների տոեմն է, որ ժառանգել են հնդեւրոպական ժողովուրդները էտրուսկներից և՛ իրրե ցեղային անուն, և՛ իբրև «լույս» նշանակող տերմին¹ Այսպիսով, պարզվում է, որ լույս բառը գտնվել է նախաերոպական լեզուներում և անցել է հնդեւրոպական լեզուներին իրրև հարեթական այնպիսի տերմին, որը հնդեւրոպական ժողովուրդների կազմավորման ժամանակ աբդեն ունեւ իր բազմաթիւ տարրերակները և արտահայտությունները, ինչպես նաև իր զանազան առումները: Մեր կարծիքով լույսի և լուսնի հետ առնչված մի շարք հասկացություններ կապված են դիցարանական ըմբռնման հետ. արեւսյակ բառը, որի բաւ արմատը, ինչպես ցույց է տվել Ն. Մառը, լույսի տարրերակն է, նշանակում է «արեւակ», «լուսավոր աստղ», «արև», ինչպես նաև «սաստանա»: Այս բոլոր առումների դիցարանական էությունը կտակածանք չի հարուցում: Բայց ոչ միայն այդ հայերենում կան լուսնոտ, լուսնահատ բառերը, որոնք նշանանակում են լուսնից, այսինքն՝ տոտեմից, մարդու սկզբնական աստծուց ստացած հիվանդություն, տոտեմից զարկված. լուսազարմ «հրեշտակ», «լուսեղենների դարմից», այսինքն՝ տոտեմից. լուսավորել, լուսավորիչ հասկացությունները նույնպես կապվում են հեթանոսական սովորությունների և արեւի պաշտամունքի հետ. քրիստոնեությունը վերցնելով դրանք արմատացրել է իր կրոնի մեջ: Լուսածին «լույս ծնող», «լույս տվող», այսինքն՝ նա որ լույս է տալիս և ապրեցնում է մարդուն. քրիստոնեական վարդապետությունը հայերի մեջ մտնելուց հետո այդ բառը, ֆունկցիոնալ իմաստարանություն օրենքով փոխեց իր սկզբնական առումը և քրիստոնեական կրոնի մեջ մտավ իբրև Մարիամ աստվածածին, որը փոխարինելու եկավ տոտեմին կամ հին ըմբռնմանը և դարձավ նոր «լուսածին»: Սակայն այդ հասկացությունը, ինչպես նշեցինք, քրիստոնեությունից դեռ շատ ուշատ առաջ արդեն ձևավորված էր: Այդ բանը կարելի է ասել նաև լուսալիր բառի նկատմամբ: Այս բոլորը գալիս են հաստատելու Մառի կարծիքը՝ լույս բառի և կոսմիկական աշխարհի ու դիցարանական ըմբռնումների հետ նրա ունեցած առնչակցության մասին:

¹ Н. Я. Марр. Изб. раб. т. III. Ст. 25.

Սիրտը հայերեն այն բառերից է, որոնք կազմում են բազմաթիվ ոճեր և առումներ. իր հիմնական առումից բացի նա նշանակում է նաև ստամոքս, զգացմունք, գուր. ոգևորություն, խրախույս, փառաբերություն, փառություն, անվեհերություն, տրամադրություն, դիտավորություն և այլն: Սիրտ բառով կազմվում են բազմաթիվ ոճեր, ինչպես՝ սրտի մտաք՝ «սրտանց», ի սրտե՝ «սրտանց», «ամբողջ սրտով», սիրտ անել՝ «խիղախել», սիրտ ծակել՝ «կծու խոսքերով վիրավորել», սիրտ ունենալ՝ «բաղնիքում ունենալ, «թրամադրութուն ունենալ», սիրտը դատարկել՝ «սիրտը հանգստացնել», «գարտը պատմել», սիրտը խառնել՝ «զղվաճ զգալ», սիրտը կաշել՝ «գուր գալ», հավանել, սիրտը շահել՝ «մեկին իր օգտին տրամադրել», սիրտը պղտորել՝ «կասկած, երկյուղ արթնացնել», սիրտը պնդացնել՝ «վստահութուն ներշնչել», «քաջալերել», սիրտը վառել՝ «ցավ պատճառել» «վիրավորել», սիրտը վկայել՝ «բնագրով գուշակել, նախագգալ», սրտին դիպել՝ «մեկին վիրավորել», մեծ սրտի տեր՝ «վեհանձն, մեծահոգի», սրտի փուշը հանել՝ «մխիթարել», սրտով գնալ՝ «մեկի ուզածի պես վարվել» և այլն: Սիրտ բառը գործածվում է հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում, ինչպես՝ լատ. cor սեռ. cordis, անգլ. heart գերմ. Herz, հսլ. srudice ռուս. сердце, չեխ. serdce, սերբ. serce և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից հայերեն սիրտ բառը հնչյունական տեսակետից ավելի մոտ է սլավոնական լեզուներին:

Հայերենում և բալթիկ-սլավոնական լեզուներում կան մի շարք բառեր, որոնք հնդեւրոպականները կապում են այսպես կոչված «նախալեզվի» հետ և համարում հնդեւրոպական բառեր, սակայն դրանցից և՛ ոչ մեկը չկա եւրոպական և ոչ մի լեզվում. Բայց եթե նույնիսկ այդ բառերը բոլորն էլ լինեին հնդեւրոպական բոլոր լեզուներում քիչ նշանակութուն կարող էին ունենալ հարցը պարզաբանելու տեսակետից, մենք հնդեւրոպական լեզուների մեջ եղած ընդհանրութունները, ինչպես ասել ենք, դիտում ենք իբրև ոչ ոչ ստադիայի հետ կապված երևույթներ, հետևաբար իբրև անհրաժեշտ լեզվական իրողություններ, որոնց գոյությունը հայոց և ուսաց լեզուներում խոսում է նրանց միջև եղած կապի մասին: Այդ բառերն են.

Պեղծ.—ռուս. железа, որը շատ տարածված է սլավոնական լեզուներում. ինչպես՝ հսլ. žleza, սերբ. zlijezda, չեխ hliza և այլն: Այդ բառը մեր կարծիքով անցել է հայերենին սլավոնա-

կան ցեղերի այն լեզուներից, լրոնք հայերենի հետ խաչավորվել են: Բառի սկզբի ժ և դ հնչյունների տարբերությունները հաստատում են այդ ենթադրությունը, որովհետև դ-ի փոխանցումը ժ-ի հատուկ է ռուսերենին և սլավոնական մյուս լեզուներին:

Դեջ, գիջամալ—հսլ. žiluku. Շջրոտ, թացք, սլավ. židek, Շհեղուկք, Շջրալիք, ռուս. жидкий, Շհեղուկք: Այս բառը նույնպես մտել է հայերենի մեջ «գեղձ» բառի օրինաչափություններին համապատասխան: Այստեղ նույնպես կատարվել է ժ և դ-ի հնչյունավորությունը նախահայկական ցեղերի լեզուներում:

Դեռ—լիթ. dār. այս բառը չկա ուրիշ լեզուներում և երբեք չի կարելի հնդեվրոպական համարել միայն նկատի ունենալով հայերեն և լիթ. ձևերը:

Եզր—հսլ. jazu Շջրանցք» լիթ. eze, «եղներք», «երկու արտերի միջև սահման», ռուս. ЯЗЪ «ձուկ բռնելու ավազան». ուկր. jaz, jiz «թումբ», չեխ. jez Շջրի թումբ» և այլն: Այդ բառը կա սումեր. uzar «եղերք, ափ», ասոր. isru «խշտանություն սահման» և այլն: Թվում է, որ այդ բայը հարեթական ստադիայի լեզուներից է մնացել և տարածվել շատ լեզուներում:

Զ (նախդիր)—ռուս. за: Այս նախդիրը մինչև այժմ էլ գործածվում է հայերենի մի շարք բարբառներում և վերապրուկորեն նաև ժամանակակից հայերենում (սքողել, ափսել, զգեստ, զարդ, զեանդել, զարտուղի, զարմանք, զարթոնք և այլն). այն գործածվել է հայերենում իբրև որոշիչ հոդ հայցական հոլովի հետ, ապա տարբեր նշանակություններով՝ մյուս հոլովների հետ. բացառականի հետ. «մասին», «եռականի հետ՝ «համար», գործիականի հետ «շուրջ» և այլն նշանակություններով. բայի անորոշ ձևի վրա դրվելով սաստկացրել է բայիմաստը: За նախդիրը ռուսերենում իր նշանակությամբ շատ մոտ է հայերեն զ նախդիրին. այդ նախդիրը նույնպես գործածվում է հայցական հոլովի հետ ցույց առալով՝ 1. առարկան, որին անցնում է գործողությունը (брать за руку, оттащить за волосы) 2. մյուս կողմը (за ограду, за реку) 3. ավելի (уже за полночь) 4. գործողության ուղղությունը (сесть за рояль, за стол), 5. տարածություն, հեռավորություն (за версту отсюда), 6.) տեվողություն, ընթացք (это можно сделать за час), 7.) պատճառով, նպատակով (наказать за проступок, любить за красату) և այլն. գործիական հոլովի հետ նշանակում է. 1.

մյուս կողմ, ետեւ (за горами), 2. անմիջապէս հետո (днем за днем), 3. մոտ, շուրջը (сидеть за столом, стоять за станком), 4. տեղութիւն, ընթացք, (за работой), 5. նպատակ (итти за водой): 6. անձ կամ առարկա, որին ուղղված է գործողութիւնը (ухаживать за больным, смотреть за детьми), 7. պատճառ (за отсутствием улик) և այլն: За նախդիրը գործածվում է նաեւ բայերի հետ հետեյալ նշանակութիւններով՝ 1. գործողութիւն սկիզբը (запеть, залаять), 2 գործողութիւն տարածումը այնչափ, որ հազիվ շոշափի առարկան, մոտավորապէս, հարեւանցիորեն (запилить, зарезать) 3. գործողութիւն տարածումը որոշ սահման (залезть на самый верх, засылать, завозить), 4. գործողութիւնը մինչև վերջը հասցնել, ավելորդութիւն հասցնել (задарить, закормить), 5. գործածվում է բայի կատարյալ կերպը կազմելու համար (зафиксировать, запылиться) և այլն: Այդ նախդրի բաղմադան առումները ուսերենում և գրանց համապատասխանող գործածութիւնները հայերենում հիմք են տալիս մեզ ենթադրելու, որ հայերեն և Զ ուսերեն за նախդիրները սերտորեն առնչակցվում են միմյանց հետ և ձևավորվել են միևնույն օրինաչափութիւններով:

Թաքաւել—հւլ. topiti, ռուս. ТОПИТЬ «ընկղմել, խեղդել», արմատն է քաւ. հայերենում հանդես է գալիս զանազան ձևերով:

Լախել—հւլ. lokati, ռուս. ЛОКАТЬ. բառի մասին խոսել ենք մեր շարադրութիւն սկզբում:

Լաւաւ—լիթ. lazda «փայտի կտոր, գալազան, ընտանի կաղնի թուփ»: Այդ բառը կա նաեւ հարեթական լեզուներում, որը համարվում է փոխառութիւն, սակայն իր իմաստային տարբերակումները ցույց են տալիս, որ նա հարեթական ստադիայից է գալիս:

Լիկ—լիթ. luža, ռուս. лужа, արաբ. legate, «ճահիճ»: Մշակոնական լեզուներում այդ բառը շատ լայն գործածութիւն ունի. կարծում ենք, որ այն սլավոնական ցեղերի լեզուներից է մտել հայերենի մեջ:

Խուլ, քուլ—ռուս. ХИНИТЬ «նախատել, հանդիմանել, կըշտամբել», ХИЛЫЙ «թուլ, թոշնած», ХУЛИТЬ «հայդել»:

¹ Ուսերեն օրինակները վերցված են Ուշակովի «Толковый словарь русского языка» բառարանից:

Կածան հսլ. gaz «ճամփա», ոռւս. изгажение, «աղտեղում», աղականում»: Հայերենը ըստ երեւոյթին ստացել է սլավոնական ցեղերի այդ բառն gaz ձևից:

Գոդր (հյուդ)—հսլ. gali «ճյուղ», ոռւս. ГОЛЬЯ. «ճյուղ», ուկր. hila «սոս», չեխ hul «ցուպ»:

Գուրծ, կրծել—հսլ. друза, grysti «կրծել, խածնել», ոռւս. сберён ԿРЯЗЬ «կրծել»:

Հալել ոռւս. полая.

Հաքքնուլ—հսլ. predati «ցատկել, դողալ», ոռւս. прыгнуть «ցատկել»:

Հեղուլ, հեղեղ, գեղուլ—ոռւս. ПОЛО-ВОДЬЕ «գետի հորդում», ВОДОПОЛЬЕ «ջրի հորդում», գետի դարնանային հորդում»: Ռուսերենում ПОЛЬ բառը առանձին չի պահպանված: Նա հանդես է գալիս բարդությունների մեջ: Հավանաբար սլավոնական այն ցեղերի լեզուներում է կենդանի եղել, որոնք ոռւսերենի կաղմավորման մեջ մեծ դեր չեն խաղացել:

Ալանալ—ոռւս. СЛАТЬ. СЫЛАТЬ «ուղարկել»: Բառի արմատն է սուլ, որը պահպանված է սլավոնական լեզուներում. ինչպես հսլ. sālū «դեսպան», սերբ. slati. siljati «ուղարկել»: Հայերեն Սլաֆ բառը նույնպես կապվում է այդ արմատի հետ: Բայց այդ բառի տարբերակներն են նաև հայերեն ասեղն, ոռւսերեն острый բառերը:

Այս բառերից բացի հայ և սլավոնական լեզուների ու հնդեվրոպական մի շարք այլ լեզուների մեջ նկատված են հետևյալ ընդհանուր բառերը. ագանել, ազագել (աղ-աղ-ել, չեխ az) ալիք, ալանջ, ալն, աղ (СОЛЬ նաև СОЛНЦЕ), աղկաղկ (ոռւս. алкать «տենչալ, քաղցել», հայերեն նաև՝ աղքատ), աղուէս, ածել, ամբողջ, ամիս, ամպ, այգի, այդի, այտ, այլ, այրել, այց, անկիւն, անձուկ, անուն, աչք, առ (նախդիր), առագաստ, առաստաղ, առիւծ, առողանել, առու, ատաղձ, ատեան, արալեզ, արբ, արբանեակ, արմուկն, արօր, աքաղաղ, բալ «ասել», բալ «մշուշ», բահ, բարհ, բեկանել, բերել, բերան, բիր, բոլոր, բոկ, գեղձ, գեղմն, գետ, գերի, գերծել, դէշ, գէտ (գիտեմ), գիլ (զուր), գիշեր, գիր, դա, դալ (գայլ), դարբին, դեղեկ, դէղ, դի (ակ), դիւլ, դու, դուռն, դուստր, դուրդն, եղանիլ, կղբայր, եղնիկ (елень, олень), եմ, ես, երգիծանել, երդումն, երեսուն, երեքալ, երեքերի, երկայն, երկան, երկու, եօթն, ընդերք, ընթեռնուլ, թաթաւիլ, թակել, թան (թօն), թարախ, թաւ, թէկն, թեր, թի-

քել, թոպել, թութ, թուք, իք (ինչ), ինն, իննսուն, իսկ, իւր,
 լալ, լանջ, լավել, լեարդ, լեզու, լնսուլ, լիղել, լլուկ, լողալ, լոյս,
 լոյց, լու, լուսնալ, լուծ, լուռ, լսւտան, լսել, լսածանել, լսարել
 (լսարշել), խոյլ, խուռ (ХИНИТЬ), ծամել, ծան (ճանաչել), ծեր,
 ծին, կածան, կաղին, կարթ, կարծր, կարկուտ, կեալ, կեղ, կեր
 (կուր), կին, կիւ, կոյ (կու), կով, կորկոտ, կուլ (կլանել глатать),
 կումբ, կոնչել, (КРИЧИТЬ), կուռնի, հաջել, հասնել, հար (հարկա-
 նել), հարց, հացի, հաւ (պապ), հեծանել, հեաք, հերիւն, հեալ,
 հենք, հինգ, հիւթ, հոգի, հոլանի, հոլովել, հող, հոյակապ, հով,
 հովիւ, հուն, հուր, հօրան, ձաղել, ձմեռն, մաշել, մածնուլ, մաղ-
 թել, մամուլ (МОЛОТЬ), մայր (մատ), մայր (матер), մանր, մա-
 տաղ (МОЛОДЬ), մաքի, կեղծ, մեղկ, մեռանել, մերկ, մեք, մէղ,
 մէղ, մէջ, մի, միս, մլաղաց, մլուկ, մուլ, մուխ, մուկն, մուն,
 մուրճ, մրջին, յագենալ, յղի, յոլով, յող, նա, ողնի, ոլոգ, ողո-
 գել, ոչ, ոռնալ, ոսկոր, ոստին (չոր), օտն, օրդի, օրծկալ, օրձ,
 օւթ, օւթսուն, օւղի, օւնկն, օւսանել, օւտել, օւր, օւրանալ, օւ-
 րուր, չորք, պալար, պապանձել, պոլոկել, պուտ, ջերմ, ջիլ, ջին,
 ջով (ծիլ—ОВИН), սա, սագ, սառն, սէգ (СИГАТЬ), սէր (СЕМЬЯ),
 սիրտ, սկեսուր, սոսանալ, ստեղծել, ստեղն (СТОЛЬБ), ստերջ,
 ստէպ, ստոյգ, վեց, տայգր, տալ (ДАТЬ), տասն, տարգալ, տար-
 տամ, տեղ, տեռ (կաշի, քող), տեւել, տիւ, տոկալ, տուն, տովել,
 տրամ, տրուպ, տրտում, տրտունջ, ցախ, ցայտել, ցելուլ, ցոյց,
 փեղկ, փուշ, քակոր, քար, քենի, քերել (քորել), քերթել, քէն,
 քոյր, քուն, քուք (ոգր), օձ (УЖ), օղ և այլն: Այստեղ հիշա-
 տակված բառերի և սլավոնական լեզուների համապատասխան
 տերմինների սրոշ մասի նուշնությունը մենք կանոնադրաբար տակ
 առնելով հանդերձ՝ դատում ենք, որ այնուամենայնիվ դրանց
 զգալի մասը ընդհանուր է այդ լեզուների համար: Այս փաստե-
 րով նուշնպես հաստատվում է, որ հեռավոր անցյալում նախա-
 հայկական և նախառուսական որոշ ցեղեր շփվել են միմյանց
 հետ, փոխադարձ խաչաձորվել, հետևաբար նաև իրենց լեզուներ-
 ից շատ իրողություններ ժառանգել հայ և սլավոնական ժողո-
 վուրդներին: Այդպիսի իրողություններից կարելի է համարել
 նաև այն բառերն ու լեզվական իրողությունները, որոնք հնդեվ-
 րոպական չլինելով՝ դուրս են մնացել 19-րդ դարի լեզվաբանու-
 թյան տեսադաշտից: Այդպիսի շատ բառեր և լեզվական իրողու-
 թյուններ նկատել է Ն. Մառը. դրանցից մի քանիսի մասին
 մենք խոսեցինք մեր շարադրության մեջ: Սակայն նոր ուսում-

նաախբութիւնները կարող են հայտնաբերել շատ ավելի մեծ նո-
 րութիւններ, որոնք նոր լույս կարող են արժեքի ինչպէս հայոց
 լեզվի, նույնպէս և հայ ժողովրդի կազմավորման պատմութեան
 վրա: Այսպէս օրինակ հայերէն նգովի բառը հանված է պահլա-
 վերեն ni-zav ձևից, որը, ինչպէս խոստովանում է Աճառյանը,
 պահված չէ:¹ Մենք կարծում ենք, որ այդ բառը կապվում է
 մայր իշխանութեան ժամանակաշրջանի հետ, որովհետեւ բառը
 կազմված է ni/ner և zov բառերից, որոնցից ni/ner, ինչպէս
 նշել է Ն. Մառը,² «կին», «մայր» է նշանակում, իսկ zov բառը
 մենք կապում ենք sue/(so-we) resp. sve «բախտ» բառի հետ,
 որը հնէաբանորեն նշանակում է նաեւ «երկինք»: Նգով բառի մեջ
 ն (նի→նէր) նշանակում է «վերեւ», որը բառիմաստի հետագա ձե-
 վափոխումն է: Այդ բառի նման նշանակութիւնը մենք տեսնում
 ենք նաեւ ներքին բառի մեջ, որը հնէաբանորեն նշանակում
 է նաեւ «վերին»: Այդ բառի մի այլ տարբերակը՝ ner-qini
 «ներքինի» նույնպէս իր իմաստով առնչվում է մայր իշխանու-
 թեան շրջանի հետ և նշանակում է «կին», որը իր ավելի վաղ
 ստադիայի բովանդակութեամբ, Մառի խոսքերով ասած, պար-
 դաբանվում է իբրեւ земля—мать.³ Ne-nu բառի հետ են կապ-
 վում հայերէն նու, վրացերէն nena «մայր», մեղր. na-na «մայր»,
 ni-sa «հարս», ճաներէն nu-sa «հարս» և այլն տեղիները: Նգով
 բառը հայերենում ունի «բանադրանք», «անեծք» իմաստը, որը
 ավելի ուշ շրջանի զոյացութիւնն է. այդ բառը որպէս մայր
 իշխանութեան շրջանի հետ կապված տեղմին նշանակել է «կան-
 չել», «անվանել» (մոր կողմից), ապա՝ «վերից ցած մեկին կո-
 չել» և ի վերջո՝ «նշովել», «բանադրել»: Այդ բառի «կանչել»
 իմաստը պահել են սլավոնական մի շարք լեզուներ. ռուս. зову,
 звать, բուլղար. зова, սերբ. zovem, սլով. zov «կոչ», «կոչել»:
 Հետաքրքիր է այն հանդամանքը, որ լիթ. zaveti ունի «կա-
 խարդել» իմաստը, որը ավելի է հաստատում մեր ենթադրու-
 թիւնը: Մենք կարծում ենք, որ ռուս. zabet «կտակ», «խոս-
 տում», «երդում», zabethный «նվիրական», «սուրբ», «բաղձալի»
 բառերը նույնպէս կապվում են այդ բառի հետ: Այս բոլորից
 հետևում է, որ ճիշտ չեն հնդեվրոպաբան հայագետները, երբ այդ
 բառը համարում են պահլավերեն բառ: Նրանք, ինչպէս հնդեվ-
 րոպական լեզվաբաններն ընդհանրապէս, լեզվական իրողու-

¹ Հմմտ. Հ. Աճառյան, «Արմատական բառարան», հ. 5-րդ, էջ 109:

² Н. Марр. Изб. раб. т. V. ст. 491.

³ Նույնը, էջ 491:

թյուններն ուսումնասիրում են նկատի ունենալով լեզվի արդեն հարաբերականորեն ամբողջացած ձևարանական և հնչյունաբանական կողմը, որով անհնարին է պարզել լեզուների, լեզվական իրողությունների զարգացման ու փոփոխման օրինաչափությունները: Բառի ձևարանական և հնչյունաբանական վերլուծության մեթոդով չի կարելի որևէ իրական եզրակացության հանգել, եթե այդ վերլուծությունը չի կապակցվում բառի բովանդակության և նրա առաջացման պատճառների՝ հասարակության գոյով պայմանավորված իդեոլոգիայի հետ: Իսկ այդ կարելի է կատարել միայն հնէաբանական մեթոդով, որը ժխտում է հնդեվրոպաբանությունը ու նրա բոլոր մեթոդները:

Այսպիսով, վերևում մեր նշած բառերի զգալի մասը ավելի հին ձևավորում ունի և կապվում է հարեթական ստադիայի վրա գտնված ժողովուրդների լեզուների հետ: Այդ պատճառով էլ մենք դիտում ենք այդ բառերը ոչ իբրև հասարակական տնտեսական պայմաններից անկախ երևույթներ, այլ իբրև հասարակականորեն պայմանավորված կատեգորիաներ, որոնց յուրաքանչյուր հնչյունական փոփոխումն անգամ սոցիալականորեն պատճառաբանված է և ունի իր տնտեսական-հասարակական պատճառները: Հնդեվրոպաբանները համեմատելով լեզուները միմյանց հետ և նկատելով նրանցում որոշ ընդհանրություններ, ոչ թե դրանք համարում են անհրաժեշտաբար առաջացած, այլ դիտում են իբրև առանձին, սոցիալ-տնտեսական պայմաններից անկախ երևույթներ, որոնք իբր թե զարդանում են հասարակության պատմությունից դուրս և կապ չունեն հասարակական ֆորմացիաների փոփոխման ու դասակարգային պայքարի հետ: Այդ հակապատմական սկզբունքի վրա կառուցելով իրենց տեսությունը՝ նրանք սահմանում են հնչյունական կայուն օրենքներ, որոնք իբրև թե մի լեզվից մյուսին են անցնում, առանց որակական լուրջ փոփոխությունների ենթարկվելու:

Մառը ֆալսախիչ հարված տալով հնդեվրոպաբանությանը և ստեղծելով մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայի վրա հիմնված լեզվի նոր ուսմունքը, ցույց տվեց, որ լեզուների զարգացումը և դրանց մեջ կատարված փոփոխությունները սերտորեն առնչված են հասարակության կյանքում կատարված փոփոխությունների ու տեղաշարժների հետ, որ աշխարհի բոլոր լեզուները իրենց պատմությամբ այս կամ այն ձևով առնչված են միմյանց հետ, և իրենց զարգացմամբ իբրև իդեոլոգիական վեր-

նաշենք, վերջին հաշվով պայմանավորված են սոցիալ-տնտե-
 սական բաղիտի մեջ կատարված փոփոխություններով: Բայց այդ
 բոլորով հանդերձ յուրաքանչյուր լեզու ունի այնպիսի առանձ-
 նահատկություններ, որոնք առաջացել են տվյալ ժողովրդի
 կյանքի կոնկրետ-պատմական պայմանների շնորհիվ: Լեզվի նոր
 ուսմունքը հաստատում է, որ լեզվական փոփոխությունները
 տեղի են ունենում հակադրությունների պայքարի պրոցեսում,
 որ լեզվի մեջ միշտ կան առաջատար և հետադեմ, մահացող
 երևույթներ, որոնց բախման ընթացքում միշտ հաղթում է
 առողջը, նորը, ժամանակի պահանջներն ու առաջավոր իդեոլո-
 գիան արատցողը: Լեզուների զարգացման նկատմամբ ցուցա-
 բերած ճիշտ մոտեցման շնորհիվ՝ Մատին հաջողվեց բացահայ-
 տել ինչպես շատ լեզուների, նույնպես և հայերենի զարգացման
 ընթացքը և ցույց տալ դանտյան շրջանների ու դասակարգերի
 իդեոլոգիայով պայմանավորված լեզվական փաստերը: Նա խիստ
 քննադատության ենթարկելով հնդեվրոպական լեզվաբանների
 տեսակետները հայերենի և նրա բառապաշարի մասին, անփոփոխ
 փաստարկումներով հաստատեց, որ հայերեն բազմաթիվ բառեր,
 որոնք հնդեվրոպարանները հանել են այսպես կոչված «նախա-
 լեզվից», նախահնդեվրոպական ստադիայի լեզուների հետ են
 առնչված և հարեթական լեզուների միջոցով անցել են ինչպես
 հայերենին, նույնպես և հնդեվրոպական լեզուներին: Այնպիսի
 բառեր, ինչպիսիք են՝ ալիք, ախանջ, ակն, ադ, ամ, ամիս,
 ամուսին, ալի, այլ, այր, այրել, անուն, առ (նախդիր), առնել
 (անել), արբ, արբանեակ, արծաթ, արմուկն, աքաղաղ, բան,
 բան, բառ, բարբառ, բարի, բերան, գալ, գայլ, գառն, դարի,
 դարշ, գիշեր, գիր, ել (ելանել), եղբայր, եղնիկ, եզն, եռալ, երզ,
 երես, երեկո, երեսուն, երեկ, երկայն, երկան, երկնչել, երկու,
 էլ, թառամել, թուր, թովել, թամբ, թումբ, թուք, լակոտ, լաւ,
 լափել, լեզու, լոյս, լսել, լուսին, ծանոթ, ծնանել, կաթն, կալ,
 կաղին, կայծ, կարգալ, կին, կոզի, կոկորդ, կող, կով, հալել, հայր,
 հար, հաւ, հեծանել, հին, հնոց, հոլով, ձեռն, ձե, ձի, ձիւն, ձմեռն,
 ձող, մայր, մայրի, մարդ, մրջին, յոլով, նու, շուն, որջ, ոսկր,
 որդի, որովայն, որս, ջուր, սառույց, սար, սարդ, սեր, տան,
 քառ, տիւ, տօն, տուն, քար, քիմք, քոյր, օթ, օձ, ուղի, ուրուր
 և այլ բառեր, որոնց մի մասի բացատրությունը փորձեցինք
 տալ՝ լեզվի նոր ուսմունքի տվյալներից ելնելով, իրենց իմաս-
 տով, շատ դեպքերում նաև իրենց ձևով ու շատ առումներով

արտահայտելով նախնական մտածողութիւնը՝ հաստատում են ն. Մառի այն կարծիքը, ըստ որի հայերենը դառնվում է հարեթական ստադիայից հնդեվրոպականին անցնելու աստիճանին:

Լեզվական այս փաստերը, ինչպես նաև ռուս և հայ ժողովուրդների մի շարք սովորութիւնների, պաշտամունքային ու երաժշտական արտահայտութիւնների, հնագույն գեներրի ու առարկաների միջև նկատված ընդհանրութիւնները հիմք են տալիս մեզ հաստատապես ասելու, որ հայ և ռուս ժողովրդի կազմավորման մեջ դեր կատարած հնագույն ցեղերի մեջ եղել է տնտեսական և կուլտուրական սերտ կապ հնագույն ժամանակներից սկսած: Այդ կապը իր կնիքն է դրել ինչպես այդ ժողովուրդների լեզուների, նույնպես և սովորութիւնների, կրօնական պաշտամունքների, գեներրի, արվեստների ու կուլտուրական այլ արտահայտութիւնների վրա: Վերոհիշյալ փաստերը հաստատում են Մառի կարծիքը՝ Կովկասյան ժողովուրդների և ռուսների աղերսակցութեան, ռուսերենում եղած հարեթական նաւածքի առկայութեան մասին: Մառը ճիշտ կերպով նշում է, որ խոսքը ոչ թե ռուսերեն печатъ, книга, слон և այլ կուլտուրական բառերի փոխառութեան, այլ դանադան բնագավառներ ընդգրկող բառախմբերի, ինչպես օրինակ՝ բուսական աշխարհի, կենդանիների, հողագործական կուլտուրայի և այլ անունների մասին է, որոնցից յուրաքանչյուրի տեղը որոշվում է հարեթական լեզուների մեջ՝ հնէաբանական անալիզի միջոցով: Այդ նշանակում է, որ ինչպես ռուսերենը, նույնպես և հայերենը հանդիսանում են հետագա զարգացումը պրոմեթիտներին նախորդած լեզուների, հարեթական ստադիայի վրա գտնված լեզուների, որոնք տնտեսութեան և հասարակութեան զարգացման աստիճանին համապատասխան ներկայացնում են լեզվական տարրեր սիստեմներ:

Այսպիսով Հայկական Բարձրավանդակում և Ռուսաստանի հարավային շրջաններում ապրած ցեղերի մեջ հնագույն ժամանակներից սկսած ստեղծվել են տնտեսական և կուլտուրական կապեր, որոնք իբրև հարեթական ստադիայի վերապրուկային երևույթներ արտացոլվել են հայ և ռուս ժողովուրդների լեզուների մեջ: Հայ և ռուս ժողովուրդների լեզուների բառապաշարի քննութիւնից պարզվում է նաև, նույնպես և հնդեվրոպական ստադիայի լեզուների իրողութիւններ, որոնք այդ ժողովուրդների նյութական կյանքի պայմանների փոփոխման համաձայն փոփոխութեան են ենթարկվել՝ ստանալով լեզվական յուրատիպ

Հեղինակները Այդ լեզուների հնդեվրոպական շերտի մեջ մտնող հարեթական ստադիայի վերադրուկային տարրերը, ինչպես նշել է Ն. Մարը, հարեթական ստադիայի լեզուների հնդեվրոպականի վերափոխման ընդհանուր պրոցեսի մեջ չեն ընդգրկվել և իբրև լեզվական քարացած երևույթներ մինչև այժմ էլ հաշտեում են այդ լեզուներում:

С. Казарян

Древнейшие армяно-русские языковые связи

Резюме

В языке теперешних славян, и в первую очередь в языке русского народа, сохранилось не мало культурных фактов доисторического периода, параллели которых мы находим и в армянском языке. Эти древние языковые и культурные пережитки связаны прежде всего со скифскими племенами. „Когда речь идет о скифах и кельтах, говорит Н. Я. Марр, то понятно, надо иметь ввиду состояние речи армян, вернее, насельников армянской территории соответственных эпох. С армянами мы продвигаемся и исторически к району скифского населения. Армяне наравне с русскими сохранили в своих сказаниях о первом национальном строительстве, армяне—в сказании о построении Куара, русские—в сказании о построении Киева или Куйаба, легенду не скифов, как раньше мы говорили, но все-таки тесно связанных со скифами кимеров. Полеонтологический же анализ термина „скиф“ вскрыл, что армянские земли населялись скифами, один из районов сплошь был населен скифами под известным их именем „сак“¹.

Еще в начале нашей эры, славяне уже занимали огромные территории в центральной и восточной Европе. Армяне, через посредство кавказских народов общались с восточной группой славян, и непосредственно с южной славянской группой. По этой причине они были связаны со славянами не только как наследники культуры и языка племен, стоящих на яфетической стадии развития, но и

¹ Н. Марр—Избранные работы, том V, стр. 195.

как новые народы. В этом отношении, особенно заслуживают внимания топонимика, названия ремесл, металлов, растений и другие культурно-мифические отображения, которые имеют более древнее происхождение и подчеркивают тесную связь яфетических и славянских племен. Прав Марр, когда он названия ряда металлов, в том числе и слово „золото“ и его открытие связывает с племенами, стоявшими на яфетической стадии. „В скифо-кавказских взаимоотношениях причастность скифов к „изобретению металла“ не только золота, но и железа, явствует ведь и из легенды о скифском золотом плуге, о скифском пахарстве, связанном, разумеется, с металлической культурой“.²

В армянском и русском языках сохранились некоторые названия металлических орудий, тесно связанные со скифами и саками. В армянском языке сохранились слова *Սիգիր*, *սիգրիւն*, а в русском „секира“. По данным филологического анализа эти слова с двумя суффиксами *ир* (*er*), произошли от племенного имени саков. Форма *Սիգիր* сохранилась в армянском языке и означает „боевая секира“, а вооруженные секирой называются *սիգրիւն-բերիւն* — „секироносцы“. Это слово берет свое начало в яфетической стадии и очень распространено, как в семитических, так и в индоевропейских языках, что свидетельствует о высоком уровне развития ремесла и обработки железа у туземных племен. Такое широкое применение имел также термин *gkīna* || *kīna*, который одновременно служил и названием племени. Разновидность этого термина в форме *askīn*, которая была известна грекам в значении „топор“, имеет яфетическое оформление, другая разновидность его *kasīn*, от которого армянское *կասին* до сих пор употребляется в армянском языке. О взаимосвязях армянского и русского языков свидетельствуют некоторые названия животных, сохранившиеся в языках этих народов, и у других кавказских племен. Марр вполне прав, связывая армянское название *կաթն*, *աքի*

² Марр, избранные работы том V, стр. 193.

‘киса’ и ‘кошка’ с русскими названиями “киса-кот”, “кошка”. Слово кошка—одно из распространенных слов и оно сохранилось как в яфетических, так и в индоевропейских языках.

Известно, что в формировании человеческого быта большое значение имела тягловая сила: верблюд, лошадь и олень (елень). В этой группе животных, со стороны интересующего нас вопроса, большую ценность представляет олень-елень, который как тягловая сила был известен славянским народам с древнейших времен. Использование оленя как тягловой силы связано с рядом обстоятельств и в первую очередь с употреблением саней. Слово “олень”, „елень” в армянском языке имеет две разновидности: слово *hḡb*, которое означает ‘самку оленя’ и ‘детеныша’ употреблялось и в древнем армянском языке, и слово *hḡb/rḡ*, которое употребляется и в современном армянском. Слово это бытует также и в языках европейских народов, главным образом, в смысле „северного оленя” и показывает, что оно проникло в эти языки с севера, т. е. перешло из славянских языков. Вышеупомянутые три слова: *олень*, *елень* и *сани*, Марр считает словами яфетической стадии; армянское слово *„shḡr/rḡ”* (калесо) он также связывает со словом сани—*„shḡshḡr/rḡ”*.

Взаимообщение армянских и русских племен в разные исторические эпохи и их скрещивание с племенами, находившимися на различных стадиях развития, нашли свое глубокое отображение в их языках. Вот почему эти языки, помимо своих общностей с индоевропейскими языками, имеют и сильно отличительные черты. В лексике армянского и славянских языков число так называемых „индоевропейских терминов”, по счислению индоевропейцев, превышает количество четырехсот.¹

¹ Используя в нашей работе замечания различных авторов об общностях лексики армянского и славянских языков мы стараемся подойти к ним с точки зрения марровского нового учения и новыми фактами обосновать взаимоотношения этих языков. Давая этимологию какого-либо слова или отрицая мнения индоевропейских лингвистов, в первую очередь мы принимаем во внимание значение слова, его содержание и общественную обусловленность.

Не связывая эти языковые факты с так называемым „праязыком“ и не считая их кровными, тем не менее мы не отрицаем их, ибо они образовались в ту историческую эпоху, когда употребление металлов в хозяйстве имело широкое распространение, и скрещивание племен, а следовательно и языков вступило в соответствующую общественно-экономическую фазу. Индоевропейские языки, говорит Марр, являются результатом более сложного скрещивания, которое было вызвано новым переворотом в обществе, обусловленным новыми способами производства.

Эти новые способы производства были связаны с открытием металлов и их широким употреблением в хозяйстве. Индоевропейские языки представляют последующую степень языков, стоящих на яфетической стадии, и хотя они несут много пережитков яфетической стадии, но составляют новую формацию. Армянский язык является представителем промежуточной эпохи языков яфетической стадии и индоевропейской, он отошел от доисторического состояния яфетической стадии, но не дошел до полной индоевропеизации. Такие факты переходного периода находят свое отражение в лексике языка, которая изучается индоевропеистами лишь формально. Значительная часть индоевропейских корней в армянском языке связана с первобытным мышлением; в этом отношении заслуживают внимания слова: *ալի* (око, очи), *բալ* (баять); *դալ* (ганить), *կալի* (ел), *լալ* (лакать, лай), *լիզ* (лизать), *լու* (луч, луна), *սիր* (сердце), *խալ* (хинить), *սсы* (слать, слать), *հրծ* (грызть), *կալ* (кричать), *սиг* (сигать), *տալ* (дать) и т. д.

Эти и множество других фактов подтверждают, что в далеком прошлом определенные доармянские и дорусские племена, соприкасаясь друг с другом, взаимно скрещивались, следовательно и оставляли в наследство армянскому и славянским языкам много элементов своего языка. К таким языковым фактам надо отнести те явления и слова, которые, будучи неиндоевропейскими, остались вне поля зрения языковедов XIX века. Много таких слов и языковых фактов подметил Н. Марр; так, например: ар-

мянское слово *հորհի* „проклинать“ выводилось из пехлевского *pizav*, которое, как признает проф. Ачарян не сохранилось.¹ Мы думаем, что это слово связывается с периодом матриархата, ибо слово состоит из частей *pi/peg* и *zov*, из которых *pi/peg*, как указывает Марр,² означает „жена-мать“, а слово *zov* мы связываем со словом *sue* (—so—we), *resp. sve* „счастье“, которое палеонтологически означает также „небо“. В слове *հորհի—pi—peg* означает „выше“. Подобное значение мы замечаем и в слове *հորհի* „нижний“, которое палеонтологически должно было означать, также „верхний“. Другая разновидность этого слова *հորհի* „евнух“ по своему смыслу связывается с эпохой матриархата; оно означает „женщина“ и своим содержанием относится к более ранней стадии; по словам Марра, оно означает „земля—мать“³. Со словом *Ne-pi* связывается армянский термин *ну*, грузинский *пепа* „мать“, мегрельский *папа* „мать“, „невеста“, чанский *piза* „невеста“. *Հորհի* в армянском означает „проклятие“, „анафема“, как термин, связанный с эпохой матриархата раньше означал „звать“, „именовать“ (со стороны матери), „звать кого-либо сверху вниз“, а позже стал означать „проклинать“, „предать анафеме“. Из всех понятий этого слова, понятие „звать“ сохранил ряд славянских языков: в русском „зову звать“, в болгарском-сербском *zova*, славянском *zov*, „зов“ „звать“. Интересно то обстоятельство, что в литовском это слово означает и „колдовать“, что еще более подтверждает наше предположение. Мы думаем, что русские слова „завет“, „заветный“, „завещание“ также связываются с этим словом. Эти языковые факты как и общности обычаев, культов, музыкальных отображений и материальной культуры дают основание утверждать, что среди племен участвующих в формировании армянского и русского народов, существовали тесные связи, начиная с древнейших времен.

¹ А. Ачарян, Корневой словарь, том V, стр. 109.

² Н. Я. Марр, Избранные работы, том I, стр. 421.

³ Н. Я. Марр, Избран. работы, том I, стр. 491.

Вышеупомянутые факты подтверждают мнение Марра о взаимосвязях кавказских и русских народов и о наличии и русском языке яфетического наслоения.

Таким образом среди племен, живущих на армянском плоскогории и в южных районах России, с древнейших времен создались культурные и экономические связи, которые, как пережиточные явления яфетической стадии, отразились на языках армян и русских. Исследование лексики армянского и русского языков показывает, что в обоих языках существуют языковые слои как яфетической так и индоевропейской стадий, которые в связи с изменением материальных условий жизни подвергались соответствующим изменениям, приняв своеобразную языковую структуру. Сохранившиеся в индоевропейских языках пережиточные элементы, как указал Н. Марр, не были охвачены в общем процессе перерождения языков из яфетической стадии в индоевропейскую, и как окаменелые языковые факты до сих пор бытуют в этих языках.

